

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№2 / aprel-iyun 2022

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Milli Müdafiə Universiteti**

HƏRBİ BİLİK

Hərbi elmi-nəzəri jurnal

№2 (aprel – iyun), 2022-ci il

**Azerbaijan Republic Ministry of Defense
National Defense University**

MILITARY KNOWLEDGE

Military scientific-theoretical journal

№2 (April – June), 2022

Bakı – 2022

Baş redaktor – polkovnik Rəşad Tahirov

Məsul katib – polkovnik-leytenant Elnur Məmmədov

Redaktor – e.o. polkovnik-leytenant Mərhəmət Abiyev

Korrektor – Turqut Qurbanov

Tərtibatçı dizayner – e.o. baş gizir İlqar Hüseyn

Redaksiya heyəti:

– general-leytenant Heydər Piriyeu;	– polkovnik Mahir Mirzəyev;
– general-leytenant Azər Əliyev;	– polkovnik Namiq Bayramov;
– general-mayor Hilal Nəcəfov;	– tex.e.d., professor Əminəğa Sadıqov;
– general-mayor Məmməd Eminov;	– m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov;
– general-mayor Namiq İslamzadə;	– r.e.d., professor Etibar Pənahov;
– general-mayor Anar Kərimov;	– bio.e.d., professor Elimxan Cəfərov;
– general-mayor Nicad Qarayev;	– tex.e.d., professor Bayram İbrahimov;
– general-mayor Eldəniz Yəhyayev;	– tar.e.d., professor Nurulla Əliyev;
– tibb xidməti general-mayoru Firuddin Nəbiyev;	– tar.e.d., dosent Mehman Süleymanov;
– polkovnik, m.t.h.e.ü.f.d., dosent Arif Həsənov;	– tex.ü.f.d., professor Əziz Talıbov;
– polkovnik, m.t.h.e.d., professor Bəbir Quliyev;	– f.-r.ü.f.d., dosent Arzuman Həsənov;
– polkovnik Haqverdi Haqverdiyev;	– f.-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzıyev;
– polkovnik Vüqar Əsgərov;	– siy.e.ü.f.d., Vüqar Məmmədzadə.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı jurnala mütləq istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Milli Müdafiə Universiteti.

Ünvan: AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərçiyi, Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu.

E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

Editor-in-chief – colonel Rashad Tahirov

Executive secretary – lieutenant-colonel Elnur Mammadov

Editor – reserved lieutenant-colonel Merhemet Abiyev

Corrector – Turgut Gurbanov

Instructional designer – reserved senior warrant officer Ilgar Huseyn

Editorial board:

– lieutenant-general Heydar Piriyeu;	– colonel Mahir Mirzeyev;
– lieutenant-general Azer Aliyev;	– colonel Namig Bayramov;
– major-general Hilal Najafov;	– DsC in tec.sci., professor Aminagha Sadigov;
– major-general Mammad Eminov;	– DsC in n.s.m.s., professor Elshan Hashimov;
– major-general Namig Islamzadeh;	– DsC in math., professor Etibar Panahov;
– major-general Anar Karimov;	– DsC in biol., professor Elimkhan Jafarov;
– major-general Nijad Garayev;	– DsC in tec.sci., professor Bayram Ibrahimov;
– major-general Eldeniz Yahyayev;	– DsC in his.sci., professor Nurulla Aliyev;
– major-general of medical service Firuddin Nabiyeu;	– DsC in his.sci., assoc. prof. Mehman Suleymanov;
– colonel, PhD in n.s.m.s., assoc.prof. Arif Hasanov;	– PhD in tec.sci., professor Aziz Talibov;
– colonel, DsC in n.s.m.s., professor Babir Guliyev;	– PhD in phys.-math., assoc. prof. Arzuman Hasanov;
– colonel Hagverdi Hagverdiyev;	– PhD in phys.-math., assoc. prof. Elkhan Sabziyev;
– colonel Vügar Asgarov;	– PhD in pol.sci., Vugar Mammadzada.

Manuscripts, photos, illustrations received by the editorial section are not returned. An author is responsible for military scientific-theoretical views and historical facts.

While using any kind of material given in “Military knowledge” you should refer to the journal.

“Military knowledge” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: National Defence University.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, “Girmizi Sherg” military settlement, National Defence University, Military Scientific Research Institute.

E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində logistik infrastrukturun yaradılmasını şərtləndirən amillərin təhlili
Bəxtiyar Quliyev..... 7

Kiçikölçülü PUA-ların aşkar edilməsi metodlarının təhlili
Roman Məhərrəmov..... 14

Ötən əsrdə baş verən müharibələrdə ordularda qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusiyyətləri
Vüsal Katexliyev..... 20

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Cümhuriyyət Ordusunda zabit və hərbi məmurların sosial-məişət məsələləri
Atamalı Şahbazov..... 28

Tarixin böyük qayıdış triumfu
Yaşar Əhmədov..... 37

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Təhlükəsizlik anlayışına konseptual baxış
Nuran Mahmudov 51

Milli təhlükəsizlik məsələsinin təyin edilməsi metodikası
Cəlil Həsənov 59

İQTİSADİYYAT

Pandemiyanın maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartına (MHBS) əsasən hazırlanan hesabatlara təsiri
Əfsanə Quliyeva..... 69

ИНФОРМАЦИОННЫЙ МАТЕРИАЛ

Военное сотрудничество Азербайджанской Республики в формате Содружества Независимых Государств: опыт 30-летия и взгляд на будущее развитие
Юрий Дашкин 73

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Analysis of the factors conditioning the creation of logistic infrastructure in the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan <i>Bakhtiyar Guliyev</i>	7
Analysis methods of detection small-sized UAVs <i>Roman Maharramov</i>	14
Characteristics of interaction in the armies in the wars of the last century <i>Vusal Katekhliiev</i>	20

MILITARY SPECIAL SCIENCES

Social and living issues of officers and military servants in the Republican Army <i>Atamali Shahbazov</i>	28
The historical triumph of the Great Return <i>Yashar Ahmadov</i>	37

NATIONAL SECURITY

Conceptual look at the concept of security <i>Nuran Mahmudov</i>	51
Methodology for determining national security issues <i>Jalil Hasanov</i>	59

ECONOMY

Impact of the pandemic on IFRS-based reports <i>Afsana Guliyeva</i>	69
---	----

ИНФОРМАЦИОННЫЙ МАТЕРИАЛ

Военное сотрудничество Азербайджанской Республики в формате Содружества Независимых Государств: опыт 30-летия и взгляд на будущее развитие <i>Юрий Дашкин</i>	73
---	----

UOT 355/359

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ
LOGİSTİK İNFRASTRUKTURUN YARADILMASINI
ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ****polkovnik Bəxtiyar Quliyev***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*

E-mail: baxtiyar1978@bk.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində yeni logistik infrastrukturun yaradılması məsələsi təhlil edilmiş, bu infrastrukturun yaradılmasını şərtləndirən amillər və onun effektivliyini müəyyən edən prinsiplər nəzərdən keçirilmiş, hərbi və kommertiya logistikasının müqayisəli təhlili aparılmış, Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki təminat (MTT) sistemində logistika texnologiyalarının tətbiqi alqoritmi verilmişdir.

Açar sözlər: logistika, logistik infrastruktur, MTT sistemi, hərbi logistikanın əsas prinsipləri

Giriş

44 günlük Vətən müharibəsinin, eləcə də son dövrlərin lokal münaqişə və müharibələrinin, o cümlədən Rusiya – Ukrayna müharibəsinin təcrübəsi göstərir ki, silahlı qüvvələrin effektiv fəaliyyəti üçün ən vacib amillərdən biri güclü və mütəşəkkil təminat sisteminin yaradılmasıdır [1; 2]. Silahlı qüvvələrin döyüşə hazırlığında MTT sisteminin özünəməxsus rolu vardır. Ölkəmizin müharibədən sonrakı vəziyyəti MTT sisteminin effektiv təşkil edilməsini şərtləndirir.

Müharibədən sonra işğaldan azad olunan ərazilərimizin bərpa olunduğunu, regionda baş verən prosesləri və bütün bu fonda Silahlı Qüvvələr qarşısında duran vəzifələri nəzərə alaraq, Azərbaycan Ordusunun, eləcə də ümumilikdə Silahlı Qüvvələrin MTT sisteminin də təkmilləşdirilməsinin xüsusi yanaşma tələb etdiyini qeyd etmək olar.

Silahlı qüvvələrdə MTT məqsədyönlü və dinamik bir prosesdir. Bu prosesi həyata keçirən MTT sistemi qoşunların döyüşə hazırlığının təmin edilməsində genişspektrli fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini özündə cəmləşdirir. MTT sisteminin fəaliyyətlər kompleksinə daxil olan proseslərin optimallaşdırılması yolu ilə bu sistemin effektivlik göstəricilərinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün logistika elmi geniş imkanlara malikdir [3; 4].

Ölkəmizdə dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulması təşəbbüslərinin tərkib hissəsi kimi hazırlanan “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji yol xəritəsi” logistika üzrə qısa, orta və uzunmüddətli perspektiv istiqamətləri müəyyən edir [5; 6].

Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən çox mühüm infrastruktur layihələrin ölkəmizi dünyanın ən böyük logistika mərkəzlərindən birinə çevirəcəyi barədə qənaətə gəlmək olar [6]. Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı prosesində logistika elminə geniş yer verilməsi, digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində də logistikalaşmanın aparılmasını zərurətə çevirmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq məqalədə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində yeni logistik infrastrukturun yaradılmasını şərtləndirən amillər və onun effektivliyini müəyyənləşdirən prinsiplər təhlil edilir, hərbi və kommertiya logistikasının müqayisəsi aparılır, MTT sistemində logistika texnologiyalarının tətbiqi alqoritmi verilir.

Silahlı qüvvələrdə logistik infrastrukturun yaradılmasını şərtləndirən amillər

İnkişaf etmiş ölkələrin silahlı qüvvələrində logistikanın geniş tətbiqinə marağın artması ilkin olaraq iqtisadi xarakterli səbəblərlə əlaqələndirilir. Digər vacib səbəblərdən biri isə qoşunlarda döyüşə hazırlığın yüksək səviyyədə saxlanması üçün onları maddi-texniki vasitələrlə (MTV) real tələbata uyğun və operativ təmin etməkdə logistika metodlarının tətbiqinin daha effektiv olmasıdır.

Logistikadan istifadənin obyektiv stimulu qoşunların təminat sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşahidə edilən iyerarxik fəaliyyətə keçid hesab edilir. Belə ki, istehsal və təminat məsələləri nizamsız şəkildə aparılan faktiki təminat sistemindən fərqli olaraq, müasir logistik infrastrukturun qurulduğu şəraitdə istehsal və tələbat proqramları qoşunlar üçün tələbin həcmi və strukturundan asılı olaraq formalaşır. MTT sisteminin logistikalaşdırılmasında bu məsələ planlaşdırmanın müasir tələblər səviyyəsində qurulması, onun avtomatlaşdırılması və sistemin iyerarxik səviyyələrində nəzərə alınması ilə şərtləndirilir.

Ölkəmizin Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Ordusu və digər qanuni silahlı birləşmələrdən ibarətdir [7]. Hazırda bu qurumların hər birində avtonom MTT sistemi fəaliyyət göstərdiyi üçün MTT sahəsində planlaşdırma, təminat və digər fəaliyyətlər vahid mərkəzdən həyata keçirilmir. Bu sahədə fəaliyyətlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkili, dəqiq büdcə təminatının formalaşdırılması, onun qənaətlə istifadəsi, silah, texnika və texnologiyaların mümkün qədər eyniləşdirilməsi və digər məsələlərin optimallaşdırılması baxımından Silahlı Qüvvələrin MTT üzrə Logistika Agentliyinin yaradılması Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində logistikalaşmanın aparılmasını şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

Silahlı Qüvvələrdə logistikadan istifadəni zəruri edən digər bir amil maddi-texniki vasitələrin paylanma proseslərinin keyfiyyətinə artan tələblə bərabər, çatdırılma probleminin mürəkkəbləşməsi hesab edilir. Bunun nəticəsi olaraq təchizat və təminat sahəsində fəaliyyət göstərən strukturun modifikasiyasını tələb edən müxtəlif komponentlər arasında mürəkkəb əlaqələr sistemi formalaşmışdır. Bütün bunların fonunda ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə daşımaların optimallaşdırılması, logistika mərkəzlərinin, anbar və terminalların əlverişli koordinatlarda yerləşdirilməsi, anbar şəbəkəsinə ötürülən partiyaların optimal həcmünün müəyyənləşdirilməsi, qoşunların yerləşməsindən asılı olaraq yükdaşıma marşrutlarının səmərəli sxeminin işlənilib hazırlanması sahəsində aparılan işlər intensiv xarakter almışdır.

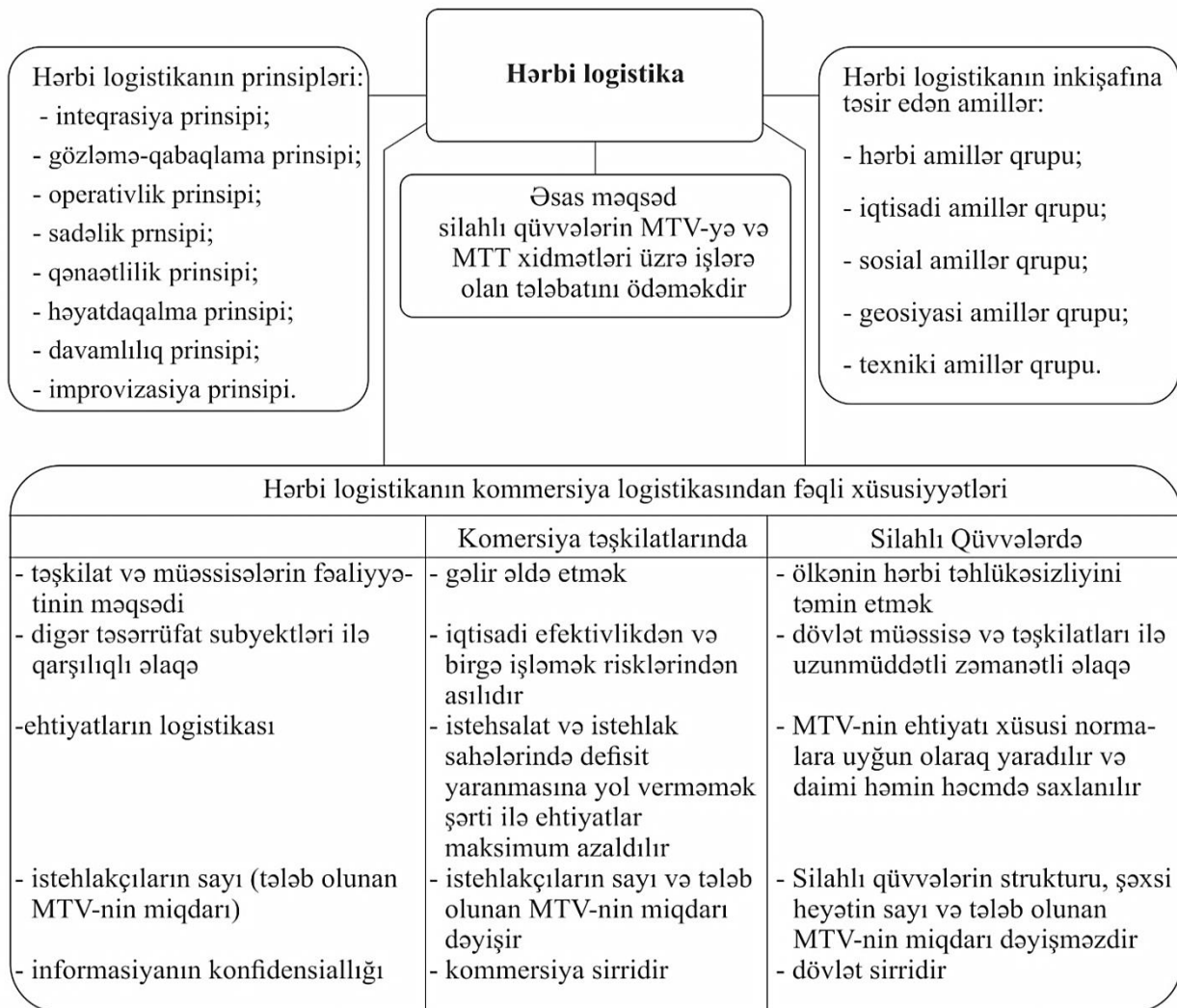
İnkişaf etmiş ölkələrdə elmi nailiyyətlərə əsaslanaraq, insan əməyinə qənaət edilməsinə və işləri rentabelli edən çevik istehsal strukturlarının yaradılmasına gətirib çıxaran ənənəvi konveyerlərin robotlarla əvəzlənməsi prosesi baş verir. Bununla yanaşı, iri müəssisələr üzrə autsorsinqin həyata keçirilməsi və bu müəssisələrdə istehsalı minimum xərclərlə başa gələn kiçikseriyalı istehsalla əvəzləmək imkanları genişlənmişdir. Qoşunlarda texniki xidmət, təmir, bərpa işlərinin kiçik müəssisə və firmalar tərəfindən həyata keçirilməsi bu işlərin keyfiyyətini artırmağa, sərf olunan vaxtı azaltmağa, iqtisadi üstünlüklər əldə etməyə və nəhayət, hərbi hissələrdə texniki hazırlıq əmsalını tələb olunan həddə saxlamağa imkan verir.

Silahlı qüvvələrdə rəqəmsal texnologiyalar sahəsində təşəkkül tapan texniki tərəqqi logistikadan istifadəyə obyektiv şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Müasir texnologiyaların geniş tətbiqi müxtəlif səviyyələrdə, o cümlədən strukturun istənilən bölməsində MTT məsələləri ilə bağlı proseslərə nəzarət və rəhbərlik etməyə imkan verir. Bu da öz növbəsində qoşunlara tələb olunan vasitələrin lazımı həcmi, anbarlardakı ehtiyatların səviyyəsini, göndərilən partiyaların miqdarını, sifarişlərin yerinə yetirilmə dərəcəsini, marşrutlarda olan nəqliyyat vasitələrinin sayını, imkanlarını və onların koordinatlarını mütəmadi olaraq diqqətdə saxlamaq üçün əlverişli şərait yaradır. Logistik informasiya sistemi vasitəsilə bütün xidmətlər üzrə fəaliyyətləri təhlil etmək və mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək mümkündür. Eyni zamanda, xidmətlərdə aparılan yazışmaların və MTV-nin alınması, paylanması ilə əlaqədar sənədlərin rəsmiləşdirilməsi üzrə əməliyyatların kompüterləşdirilməsi, habelə idarəetmə sahəsində informasiya mübadiləsinin sadələşdirilməsi həyata keçirilir. Yuxarıda qeyd edilən işlərin sürəti və dəqiqliyi silahlı qüvvələrdə idarəetməyə, eləcə də qoşunların döyüşə hazırlığının lazımı səviyyədə saxlanmasına birbaşa müsbət təsir edir [8].

Müasir logistik infrastrukturun tətbiqini şərtləndirən digər bir mühüm amil MTV-nin istehsalçıdan hərbi istehlakçıya çatdırılması prosesində axınların fasiləsizliyini təmin etməkdir. Baxılan problemin həlli olaraq regional mərkəzlərdə məhsulların akkumulyasiyasını həyata keçirən iri anbar terminallarının (logistika mərkəzlərinin) yaradılması nəzərdən keçirilə bilər. Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə qoşunların daha geniş ərazidə və təminat mərkəzlərindən uzaqda yerləşdiyi bir şəraitdə belə həll variantının əhəmiyyəti daha da artır.

Hazırda Silahlı Qüvvələrin ölkə ərazisində geniş şəbəkə üzrə yerləşməsi, hazırkı təminat sistemindəki problemlər və digər faktorlar effektiv nəqliyyat logistikasının yaradılmasını və inkişafını obyektiv şərtlərdən birinə çevirir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılan yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunu müxtəlif nəqliyyat növləri arasında işlərin balanslaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə iri nəqliyyat qovşaqlarında kompleks texnoloji proseslərin işlənməsinə şərait yaradır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin müasir təcrübələrinin təhlili effektiv logistika alət və texnologiyalarını müəyyən etməyə və onlardan MTT sistemində tətbiq üçün məqbul variantları seçməyə imkan verir [9; 10]. Bu məsələdə məqsədə nail olmaq üçün hərbi logistikanın inkişafına təsir edən amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Təhlillərin aparılmasını asanlaşdırmaq üçün bu amilləri aşağıdakı əsas qruplara ayıraq (Şəkil 1):

Şəkil 1. Kommersiya və hərbi sahələrdə logistikanın müqayisəli xüsusiyyətləri

1. Hərbi amillər qrupu (milli təhlükəsizlik konsepsiyası, dövlətin hərbi doktrinası, silahlı qüvvələrin strukturu, sayı və yerləşdirilməsi, qoşunların hərəkətliliyinin tələb olunan dərəcələri, döyüşə hazırlığın səviyyələri, təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi və prioritet istiqamətlər üzrə qarşıya qoyulan vəzifələr və s.).

2. İqtisadi amillər qrupu (dövlətin və silahlı qüvvələrin cari il üçün büdcəsi, silahlı qüvvələrin stasionar təminat sisteminin fəaliyyət və inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün iqtisadi imkanlar, inkişaf etmiş yerli iqtisadi infrastruktur, ölkədə logistikanın inkişaf səviyyəsi).

3. Sosial amillər qrupu (ölkədə təhsilin və elmin inkişaf səviyyəsi, müvafiq kadr potensialının olması).

4. Geosiyasi amillər qrupu (beynəlxalq mühit, dövlətin məkan və ərazi xüsusiyyətləri).

5. Texniki amillər qrupu (texnika və texnologiyanın inkişaf səviyyəsi, sistemdə rabitə və kompüterləşdirmənin tətbiqi dərəcəsi, inkişafın xarakteri, müasir nəqliyyatın mövcudluğu, logistika infrastrukturunun inkişafı və s.) [11; 12; 13].

Silahlı qüvvələrdə logistika infrastrukturunun effektivliyini müəyyən edən prinsiplər

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, silahlı qüvvələrdə logistika infrastrukturunun inkişafına təsir edən amillərlə yanaşı, onun effektivliyini müəyyən edən prinsiplər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi logistikanın əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. İntegrasiya prinsipi. Bu prinsip bütün logistik funksiyaların vahid sistemdə birləşməsinə nəzərdə tutur. Nəticədə, şişirdilmiş bürokratiya aradan qaldırılır və təchizatçı ilə hərbi istehlakçı arasında lazımsız aralıq əlaqələr minimuma endirilir.

2. Gözləmə-qabaqlama prinsipi. Bu prinsip həm sülh, həm də müharibə dövründə qoşunların maddi-texniki təminatında və ya işdə (xidmətlərdə) qəfil yaranan ehtiyacları qabaqcadan görmək bacarığına malik olmağı nəzərdə tutur.

3. Operativlik prinsipi. Bu prinsip lazımi yerə zəruri miqdarda maddi vasitələrin vaxtında çatdırılması və ya xidmətlərin göstərilməsi bacarığına malik olmağı bildirir.

4. Sadəlik prinsipi. Logistika tapşırıqları sadə və aydın olmalı, bütün logistik proseslər rahatlıq üçün standartlaşdırılmalıdır.

5. Qənaətlilik prinsipi. Xərclər baxımından hərbi logistikanın effektivliyini xarakterizə edir.

6. Həyatdaqalma prinsipi. Bu prinsip həyatdaqalma qabiliyyətini göstərir, yəni təhdidlərə məruz qalmasına baxmayaraq, logistika sisteminin yeni şəraitə uyğunlaşaraq əsas funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətidir.

7. Davamlılıq prinsipi. Bu prinsip fəaliyyətlərdə planlaşdırılmamış fasilələrin azaldılması və ya tamamilə aradan qaldırılması zərurəti deməkdir.

8. İmprovizasiya prinsipi. Bu prinsip gözlənilməz hallar zamanı sistemin uyğunlaşma qabiliyyətini xarakterizə edir.

Aparılan müqayisəli təhlil silahlı qüvvələrin logistik infrastrukturuna xas olan bir sıra xüsusiyyətləri üzə çıxarmışdır [14; 15]. Belə ki, komməriya təşkilatında MTV ehtiyatı mümkün qədər azaldılmalı, eyni zamanda istehsal və istehlakda qıtlığın qarşısını almaq üçün kifayət etməlidir. Hərbi təşkilata gəlincə isə MTV ehtiyatı ənənəvi yanaşma əsasında formalaşma bilməz. Komməriya təşkilatlarında əsas məqsədlərdən biri sayılan gəlir əldə edilməsi silahlı qüvvələrdə əsas meyar kimi götürülmür. Komməriya təşkilatları üçün təminat obyektlərinin sayı tez-tez dəyişdiyi halda, silahlı qüvvələrin strukturu və say tərkibi əsasən dəyişməz qalır və s.

Hərbi logistika sahəsində dövlət sirlinin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ müasir informasiya texnologiyalarının logistik infrastrukturda kifayət qədər tətbiq olunmamasına öz təsirini göstərir.

Silahlı qüvvələrin MTT sistemində logistika texnologiyalarının tətbiqi alqoritmi

Silahlı qüvvələrin MTT sistemində müasir logistika texnologiyalarının tətbiqi əlaqəli fəaliyyətlər toplusunu əhatə edən elmi yanaşmaya əsaslanır və mərhələlərlə həyata keçirilə bilər (Şəkil 2):

1. MTT sistemində logistika problemləri müəyyən edilir [14].

2. Silahlı qüvvələrin MTT sisteminin inkişafının bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməli olan hərbi logistikanın vəziyyətinə təsir edən amillər müəyyən edilir.

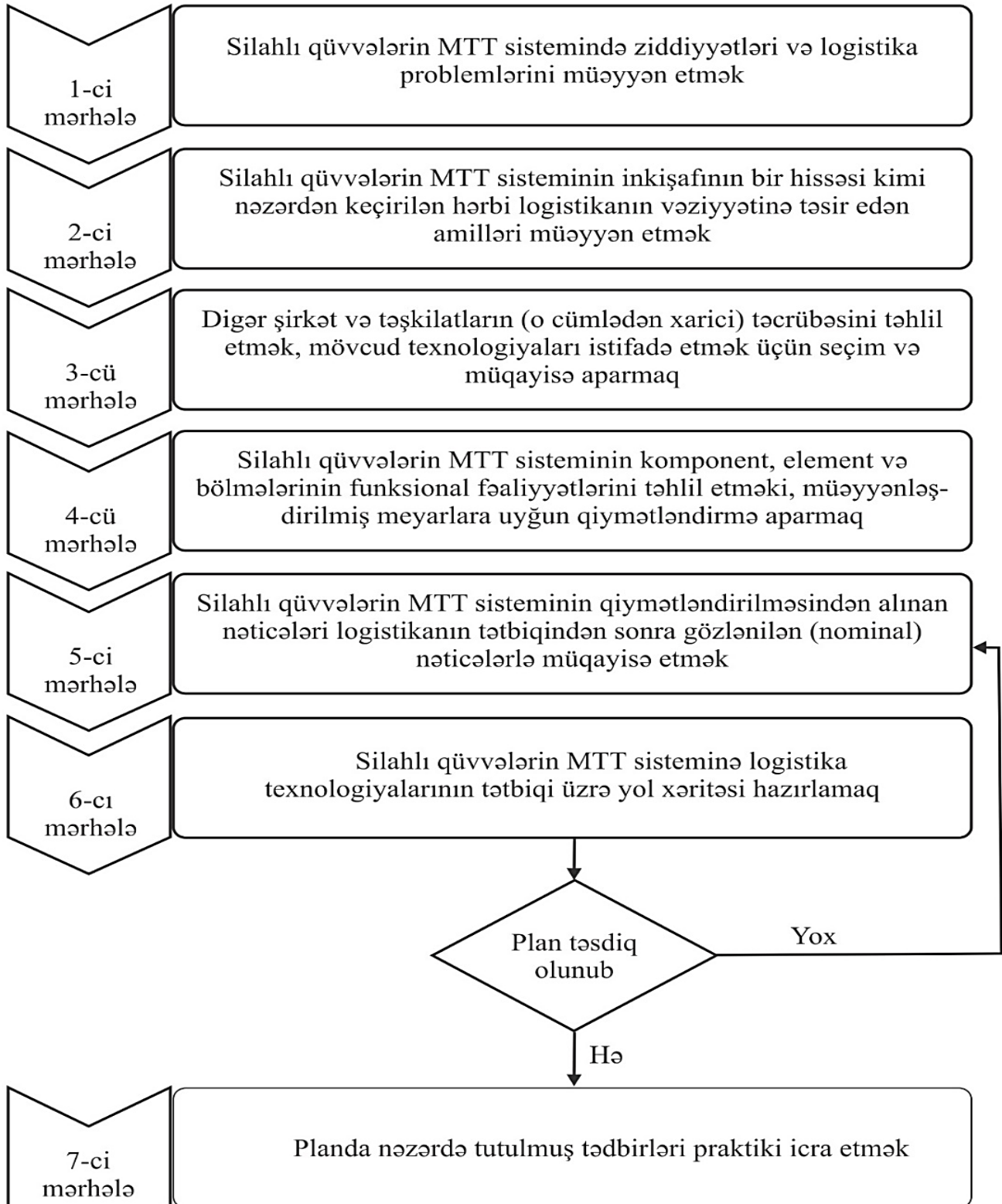
3. Digər şirkət və təşkilatların (o cümlədən xarici) təcrübəsindən istifadə etmək üçün seçim və müqayisə aparılır.

4. Müəyyənləşdirilmiş qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olaraq MTT sisteminin göstəricilərinin toplanması və təhlili aparılır.

5. MTT sisteminin əldə edilmiş nəticələrinin hərbi logistika məsələləri üzrə göstəriciləri ilə müqayisəsi aparılır.

6. Silahlı qüvvələrin MTT sisteminin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər planının hazırlanması həyata keçirilir. Hərbi logistikanın orta və uzunmüddətli inkişafının obyektiv mənzərəsini formalaşdırmaq üçün bu sahədə müvafiq təcrübəyə malik ekspert qrupunu cəlb etmək olar.

7. Yekun mərhələ – nəzəri nəticələr silahlı qüvvələrin MTT praktikasına daxil edilir.

Şəkil 2. Silahlı qüvvələrin MTT sistemində logistika texnologiyalarının tətbiqi algoritmi

Nəticə

Beləliklə, hazırda Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin MTT sisteminin logistikanın tətbiqi yolu ilə təkmilləşdirilməsi üçün kifayət qədər əsaslandırılmış obyektiv şərtlər mövcuddur və bu işlərin aparılması ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı və bu prosesdə logistika elminə geniş yer verilməsi, digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində də logistikalaşmanın aparılmasını zəruri etmişdir. Hərbi və kommertiya logistikasının nəzəriyyə və praktikasının müasir texnologiyalarını tətbiq etməklə MTT sisteminin effektivlik göstəricilərinin müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Григорьев, Ю.П. Методология совершенствования системы материального обеспечения Вооруженных Сил на основе логистического подхода: / диссертации на соискание ученой степени доктора по экономическим наукам) – Санкт-Петербург: – 2000. – 361 с.

2. Уразбахтин, Ю.Г., Базаров, Ю.А. Анализ системы материально-технического обеспечения ВС РФ на условиях аутсорсинга: [Электронные ресурсы] // Экономика, управление, финансы: материалы IV Международная научная конференция. – Пермь: Зебра, – 2015, – с. 44-48. – URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/133/7387/>

3. Тришункин, В.В. Военная логистика и ее роль в решении противоречий логистизации материально-технического обеспечения войск // В сборнике: Наука и образование в XXI веке. Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции: в 34 частях, – 2013, – с. 145-147.

4. Тришункин, В.В. Проблемы адаптации и практического применения инструментария теории логистики в военном деле в современных условиях // В сборнике: Тренды развития современного общества: управленческие, правовые, экономические и социальные аспекты. Материалы 3-й Международной научно-практической конференции. – 2013, – с. 328-332.

5. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] / – Bakı: – 2016. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/34254>

6. Nəqliyyat strukturunda logistikanın kompleks təminatı. Monoqrafiya. / H.M.Əhmədov, E.M.Nəcəfov, B.Ə.Kərimov [və b.] – Bakı: MAA-nın Poliqrafiya Mərkəzi, – 2018. – 274 s.

7. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası: [Elektron resurs] / – Bakı: – 2016. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>

8. Talıbov, Ə.M. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində avtotexniki təminatın logistikası: / Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə elmlər doktoru dissertasiyası / – Bakı: – 2021. – 388 s.

9. Кизим, А.А., Мищенко, Н.Н. Военная логистика: мировой опыт. // Экономический вестник ЮФО. – 2012. №3,

10. Коновалов, В.Б., Тришункин, В.В. Математическая модель логистизации материально-технического обеспечения спецпотребителей // Экономика и менеджмент систем управления, – т.11. – 2014. №1, – с. 39-43.

11. Коновалов В.Б., Тришункин В.В. Перспективные направления развития и пути совершенствования военной логистики // Экономика и предпринимательство, – 2014. № 4, 1 (45), – с. 455-458.

12. Курбанов, Т.Х. Развитие военной логистической инфраструктуры (складского хозяйства) на основе принципов обеспечения войск // В сборнике: Менеджмент предпринимательской деятельности материалы 14-й научно-практической конференции, – 2016. – с. 488-491.

13. Курбанов, Т.Х. Трансформация складских логистических систем (на примере инфраструктуры Вооруженных Сил) // – Красноярск: Наука Красноярья, – т. 5. – 2016. № 2, – с. 226-243.

14. Курбанов, А.Х., Мостовой, А.А., Мартынов, М.В. Концепция военной логистики в современных социально-экономических условиях // – Красноярск: Логистика, – 2012. № 10 – с. 55-59.

15. Тришункин, В.В., Курбанов, Т.Х. Логистика в системе материально-технического обеспечения Вооруженных Сил Российской Федерации: специфика и направления развития: [Электронный ресурс] / – Москва: МТО ВС РФ. – 2020. URL: <https://mto.ric.mil.ru/Stati/item/256958/>.

Аннотация

Анализ факторов, обуславливающих создание тыловой инфраструктуры в Вооруженных Силах Азербайджанской Республики Бахтияр Гулиев

В статье анализируется вопрос создания новой логистической инфраструктуры в Вооруженных Силах Азербайджанской Республики, рассматриваются факторы, определяющие создание этой инфраструктуры, и принципы, определяющие ее эффективность, представлен сравнительный анализ военной и коммерческой логистики, алгоритм логистических технологий в системе тыла Вооруженных Сил.

Ключевые слова: логистика, логистическая инфраструктура, система МТО, логистическая система, основные принципы военной логистики.

Abstract

Analysis of the factors conditioning the creation of logistic infrastructure in the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan Bakhtiyar Guliyev

The article analyzes the issue of creating a new logistics infrastructure in the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan, considers the factors determining the creation of this infrastructure and the principles determining its effectiveness, presents comparative analysis of military and commercial logistics, algorithm of logistics technologies in the Armed Forces logistics system.

Keywords: logistics, logistics infrastructure, logistics system, basic principles of military logistics

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 05.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.05.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 25.05.2022

UOT 355/359

KİÇİKÖLÇÜLÜ PUA-ların AŞKAR EDİLMƏSİ METODLARININ TƏHLİLİ

mayor Roman Məhərrəmov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: meherremovroman84@mail.ru

Xülasə. Təqdim edilən məqalədə kiçikölçülü pilotsuz uçuş aparatlarının aşkar edilməsi metodları təhlil edilir, həmçinin onların üstünlük və çatışmazlıqları da nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatı, radio və elektron kəşfiyyat, akustik aşkarlama, elektrooptiki aşkarlama, infraqırmızı şüalar

Giriş

Son illərdə baş vermiş müharibə və lokal münaqişələrin, eləcə də 2020-ci il Vətən müharibəsinin təhlili nəticəsində müəyyən olundu ki, PUA-ya qarşı uğurla mübarizə aparmaq üçün o, ilk növbədə vaxtında aşkar edilməlidir. Vətən müharibəsində bizim müasir PUA-lara qarşı Ermənistanın aşkaretmə stansiyalarının köhnə və sayının az, eləcə də heyətlərin peşəkarlığının zəif olması səbəbindən Azərbaycan PUA-larının əksəriyyəti vaxtında aşkar olunmamışdır. Müharibənin ilk günlərində ordumuzun düzgün döyüş taktikası nəticəsində düşmənin aşkaretmə stansiyalarının və zenit-raket komplekslərinin yerləri qısa vaxtda dəqiqləşdirilərək zərbələr endirilmiş və bütün müharibə müddətində hava üstünlüyü tam olaraq qoşunlarımızda olmuşdur. Düşmənin ön xətdəki bölmələri və dərinlikdə olan ehtiyatları PUA vasitəsilə vaxtında aşkar edilərək hədəf bölüşdürülməsi nəticəsində silahlı pilotsuz uçuş aparatları, artilleriya, aviasiya və digər bölmələr tərəfindən zərərsizləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, Ermənistanın silahlı qüvvələri öz silahlanmasında olan köhnə, günün tələblərinə cavab verməyən pilotsuz uçuş aparatlarından da səmərəli istifadə edə bilməmişdir. Belə ki, düşmən PUA-ları dərhal aşkar edilir, hava hücumundan müdafiə vasitələri ilə, eləcə də iriçaplı silahlarla məhv edilirdi.

HHM bölmələri tərəfindən PUA-lara qarşı effektiv mübarizə aparmağın vacib cəhəti onların erkən aşkarlanmasıdır. PUA-nın tez aşkar olunması vaxt qazanmağa və ona qarşı düzgün qərar qəbul etməyə kömək edir.

PUA-ları aşkaretmə metodları

PUA-nın aşkarlanması üçün çoxlu fərqli metodlar mövcuddur. Hər bir metod üstünlük və çatışmazlıqları, istifadə şəraiti, dəqiqliyi və başqa parametrləri ilə bir-birindən fərqlənir. PUA-ların aşkar edilməsinin əsas metodları aşağıdakılardır:

PUA-ların akustik metodla aşkarlanması. Bu metod PUA-nın mühərrik və pərlərinin səsinə müasir səsəşkarlama sensorları vasitəsilə aşkarlayır və onları əvvəlcədən yazılmış səslərlə müqayisə edir. Hazırda dünyada PUA-ları uzaqdan aşkar edə biləcək çox həssas sensorlar istehsal olunur [1].

PUA-lara qarşı akustik aşkarlama sensorlarının quraşdırılması və istifadəsi asandır, xüsusi xidmət icazəsi tələb olunmur, həm gündüz, həm də gecə eyni dərəcədə effektiv olur. Akustik aşkarlama sensoru vasitəsilə PUA mühərrikinin səsi qəbul edilir, real vaxt rejimində yaddaşda olan digər səs siqnalları ilə müqayisə olunur, siqnallar üst-üstə düşdükdə PUA aşkar edilir. PUA-ların akustik metodla aşkarlanmasına ağaclar, elektrik naqilləri və antenlər ciddi maneə yaradır [2].

PUA-nın aşkar edilməsi üçün akustik metod aşağıdakıları təmin edir:

- PUA-ya görə pelenqin təyini (PUA-nın yerinin təyini);
- PUA-nın sinfinin (tipinin) təyin edilməsi.

Akustik metod aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

– istənilən hava şəraitində, pis optik görünüş və çətin relyefli ərazilərdə azsürətli, alçaqdan uçan PUA-nın avtomatik olaraq aşkar edilməsinin etibarlılığını təmin edir:

– radioelektron susdurma şəraitində fəaliyyətin gizliliyini və iş qabiliyyətinin qorunub saxlanılmasını təmin edir:

– kiçik ölçüsü, aşağı enerji istehlakı digər sistemlərdən daha səmərəli olaraq “effektivlik-qiyət” kriterisini təmin edir.

Akustik metod mühafizə sistemlərində, sərhəd strukturlarında öz tətbiqini tapmışdır. Bu metod nisbətən sakit şəraitdə bir PUA-nın aşkar edilməsində özünü yaxşı göstərmişdir.

Kiçikölçülü elektrik mühərrikli PUA-lar akustik metodla 50 – 500 m hündürlükdə effektiv aşkar olunur. 50 – 500 m-dən çox yüksəkliklərdə belə PUA-lar gizli şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. Bu göstərici Gürcüstanın Cənubi Osetiyada 700 – 2000 m yüksəkliklərdə kəşfiyyat apararı “Skylark” mini PUA-nın (İsrail istehsalı) istifadə təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Həmin vaxtda fəaliyyət göstərən PUA-nın akustik metodla aşkarlanması hadisəsi qeydə alınmamışdır [3]. Elektrik mühərrikləri daha aşağı səs-küy xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin istifadəsi qısaməsafəli PUA-larla məhdudlaşır. Əksər qeyri-reaktiv PUA-ların mühərrikləri səsboğuculardan istifadə edə biləcək qədər kiçikdir və bu da onların akustik metodla aşkar edilməsi imkanını azaldır. Bundan əlavə, təbii və antropogen ekoloji səs-küy akustik metodla PUA-nın aşkarlanmasını çətinləşdirir. Akustik metod vasitəsilə PUA-nı passiv rejimdə axtarmaq və tapmaq mümkündür [4].

Akustik metodla kiçikölçülü PUA-ların effektiv aşkar edilməsi üzərində işlər davam edir. Belə ki, yapon şirkəti olan “ALSOK” uçuş zamanı yaydığı səsə “PUA-kvadrokopter”i aşkar etmək və tanımaq üçün bir sistem təqdim etmişdir. Bu sistem bir-birindən 150 m aralıqda olan akustik sensorlardan ibarətdir. Sistemin yaradıcıları bunun PUA-nın modelini və hərəkət istiqamətini dəqiq müəyyən edən sistem olduğunu iddia edirlər [3].

Deyilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mövcud akustik aşkaretmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və ya yenilərinin yaradılması PUA-ları aşkar etmək üçün etibarlı bir metodu təmin edə bilər.

PUA-nın akustik metodla aşkarlanmasının bir sıra üstünlükləri vardır. Belə ki, bu metod bir çox PUA aşkaretmə metodları ilə birlikdə istifadə edilə bilər. Çünki digər metodlarla kombinə olaraq istifadə olunduqda optik aşkarlanmanın dəqiqliyini effektiv şəkildə artırır [5]. Akustik aşkarlama metodunun daha bir üstünlüyü aşkaretmə qurğusunun başqa qurğularla müqayisədə çox yüngül olmasıdır [6].

PUA-nın akustik metodla aşkarlanmasının aşağıdakı çatışmazlıqları vardır: səs-küyün çox olduğu yaşayış əraziləri, stadionlar, kütləvi tədbirlər və hava limanlarının mühafizəsi üçün münasib deyildir. Yağış, külək və səs-küy aşkarlanmanın etibarlılığına mənfi təsir edə bilər. Hərbi sahədə isə əsas çatışmazlığı bazalaşma aerodromlarının mühafizəsi üçün və yaşayış ərazilərində terrorçuların zərərsizləşdirilməsi üçün effektiv olmamasıdır [5].

PUA-ların elektrooptiki metodla aşkarlanması. Elektrooptiki metodla kiçikölçülü PUA-ları aşkar etmək mümkündür [5]. Pilotsuz uçuş aparatı yaxınlaşan zaman xüsusi proqram onları kiçik hava hədəfləri üçün tənzimləyir və PUA-nın obyektə yaxınlaşmasının videosunu qeyd edir [2].

PUA-ların elektrooptiki metodla aşkarlanmasının səmərəliliyi ətraf mühit amillərindən, xüsusilə havanın qaranlıq və ya işıqlı olmasından, eləcə də hava şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Elektrooptiki vasitələrin baxış bucağını daraltmaqla aşkarlama uzaqlığını qismən artırmaq olur. Bu baxımdan, görmə diapazonunda olan PUA-ları elektrooptiki metodla aşkar etmək çətinləşir. Ancaq başqa aşkaretmə qurğusundan, məsələn, radardan PUA-nın göstəriciləri alındıqda, bu metod PUA-nı aşkar etmək üçün effektiv şəkildə istifadə edilə bilər.

Son dövrlərdə baş verən lokal münaqişələrin və 44 günlük Vətən müharibəsinin təcrübəsi göstərir ki, 300 – 1000 m hündürlükdə uçan kiçikölçülü PUA-ların, istehsalında, hətta parlaq rənglər istifadə edilərsə belə, vizual aşkar olunması çətinidir.

Elektrooptiki vasitələrdə optik böyüdücünün istifadəsi PUA-ların aşkarlanma diapazonunu 4,5–14 dəfə artırmağa imkan verir [3]:

- 4,5 dəfə artanda – 2,2 km-ə qədər;

– 14 dəfə artanda – 6,7 km-ə qədər.

PUA-nın elektrooptiki metodla aşkarlanmasının aşağıdakı üstünlükləri vardır: pilotsuz uçuş aparatlarının bir çox digər aşkarlanma metodları ilə birlikdə istifadə edilə bilər, həmçinin bu metod qorunması qəfil lazım olan və mühüm əhəmiyyətli obyektləri izləmək üçün də tətbiq olunur. Ona görə də bu metodun hərbi sahəsində istifadəsi daha məqsədəuyğundur [5].

PUA-nın elektrooptiki metodla aşkarlanmasının bir sıra çatışmazlıqları da vardır. Bu metod vasitəsilə uçan quş dəstəsini PUA-dan fərqləndirmək çox çətindir. Həmçinin həvəskarlar tərəfindən hazırlanmış PUA-nın göstəriciləri sistemin məlumat bazasında olmadığından bu metodla onları aşkar etmək prosesində çətinliklər yaranır, o cümlədən duman, yağış, qar və zəif işıqlılıq şəraitində də effektiv deyil [7].

PUA-ların radar metodu ilə aşkarlanması. Radiolokasiya stansiyaları (RLS) hava məkanını nəzarətdə saxlamaq üçün aktiv vasitədir. Vahid hava hücumundan müdafiə sistemi daxilində radarlardan istifadə edərək hava məkanını nəzarətdə saxlamaq və hava hədəflərini aşkar etmək olduqca geniş yayılmış ənənəvi bir metoddur. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan hava məkanının nəzarətdə saxlanılmasında radiolokasiya stansiyalarının çox böyük rolu oldu. Belə ki, RLS-lər hava məkanımıza daxil olmuş PUA-nın aşkarlanması, mənsubluğunun təyin olunması, məhv edilməsi üçün zenit-raket komplekslərinə (ZRK) və yaxud digər qoşun növlərinə məlumatların ötürülməsi tapşırıqlarını layiqincə yerinə yetirdi. RLS-in hava məkanına nəzarəti olduqca etibarlıdır, lakin kiçikölçülü PUA-ların aşkarlanması problemi onlar üçün hələ də həll olunmamış qalır [8].

Radarlar vasitəsilə kiçikölçülü PUA-lar $0,05 - 0,5 \text{ m}^2$ effektiv əksətdirmə sahəsi (EƏS) ilə xarakterizə olunur. Effektiv əksətdirmə sahəsi m^2 ölçüsünə malik olmasına baxmayaraq, həndəsi bir sahə deyil, enerji xüsusiyyətlidir, yəni əksətdirmə xüsusiyyətlərini nəzərə alan bir əmsəldir. Effektiv əksətdirmə sahəsi hədəfin materialının elektrik xüsusiyyətlərindən və hədəfin xətti ölçülərinin dalğa uzunluğuna nisbətindən asılıdır.

Hava hücumundan müdafiə bölmələri silahlanmasında olan müxtəlif diapazonlu radarlar vasitəsilə fərqli effektiv əksətdirmə sahələrinə malik kiçikölçülü PUA-ları müxtəlif məsafələrdə aşkar edir.

Metrlik diapazonlu radarlar üçün:

- təxminən $0,1 \text{ m}^2$ EƏS-ə məxsus PUA-ları 8 – 14 km-də;
- təxminən $0,01 \text{ m}^2$ EƏS-ə məxsus PUA-ları 0,1 – 1,5 km-də.

Desimetrlik diapazonlu radarlar üçün:

- təxminən $0,1 \text{ m}^2$ EƏS-ə məxsus PUA-ları 9 – 16 km-də;
- təxminən $0,01 \text{ m}^2$ EƏS-ə məxsus PUA-ları 0,8 – 2 km-də.

Santimetrlik diapazonlu radarlar üçün:

- təxminən $0,1 \text{ m}^2$ EƏS-ə məxsus PUA-ları 12 – 25 km-də;
- təxminən $0,01 \text{ m}^2$ EƏS-ə məxsus PUA-ları 1,4 – 2,8 km-də.

Beləliklə, hava məkanını nəzarətdə saxlamaq üçün radarların kifayət qədər etibarlı vasitə olmasına baxmayaraq, aşağı EƏS-ə malik kiçikölçülü, azsürətli PUA-ların aşkarlanması və müəyyən edilməsi problemi hələ də həll olunmayıb [3].

Radiolokasiya stansiyaları vasitəsilə süni maneələrin təsiri altında, kiçikölçülü, aşağı, orta və yüksək sürətli hədəflərin aşkar edilməsi çox çətin bir proses olması ilə yanaşı, hədəflərin bir çox xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Bunlara: hədəfin kiçikölçülülüyü, effektiv əksətdirmə sahəsinin çox az olması (hətta $0,1 \text{ m}^2$), hədəfin səthinin maililiyi, səthin əksətmə qabiliyyətinin zəifliyi, aşağı və çox aşağı hündürlüklərdə uçması, sürətin qeyri-sabitliyi, həmçinin mürəkkəb hava şəraiti və s. aiddir.

Bütün bunlara baxmayaraq Vətən müharibəsində HHQ istismarında olan müasir 3 koordinatlı RLS-lərlə mürəkkəb hava şəraitində uçan aparatlarımızın təhlükəsiz uçuşlarını təmin etmiş, düşmənin kiçikölçülü pilotsuz uçuş aparatlarını və qanadlı raketlərini vaxtında aşkar edərək, kəşfiyyat və döyüş məlumatlarını avtomatlaşdırılmış, yaxud da avtomatlaşdırılmamış üsullarla fasiləsiz olaraq yuxarı komanda məntəqəsinə, ZRB_r, ZRD_n-nin komanda məntəqələrinə, aviasiya hissə və bölmələrinin yönəltmə məntəqələrinə və qarşılıqlı əlaqədə olan digər hissə və bölmələrinə ötürmüşdür.

RLS vasitəsilə kiçikölçülü hədəflərin aşkar olunması üçün stansiyaların tezliyi artırılmalıdır, tezliyin artırılması isə aşkaretmə məsafəsinin azalmasına səbəb olur.

Bu ziddiyyətin həlli müasir modul RLS-lərdə siqnalın yüksək modulyasiya dərəcəsinin alınmasının mümkünlüyü ilə yerinə yetirilmişdir. Uzaq məsafə əldə etmək üçün kifayət qədər böyük impuls müddətinə malik siqnal seçilir, radiovericidə fazaya görə manipulyasiya olunur və anten vasitəsilə fəzaya şüalandırılır. Əks olunan FM siqnal isə qəbuledicinin spektroanalizator qurğusundan keçdikdən sonra emal olunur. Belə vəziyyətdə həm yüksək uzaqlıq, həm də müxtəlif sürətli kiçikölçülü hədəflərin aşkar olunması mümkün olur. İstismar etdiyimiz P-19MA, 36D6MA, EL/M-2084, 80K6M, 96L6 və LANZA-MMR RLS-lərdə bu üsulla, həmçinin AFAQ antenlərinin tətbiqi ilə bir sıra ziddiyyətli məsələlər həllini tapmışdır [9].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hal-hazırda istismarda olan ənənəvi radarlar vasitəsilə kiçikölçülü PUA-ları aşkar etməkdə çətinliklər yaranır. Belə PUA-ların aşkarlanması problemini həll etmək üçün dünyanın bir çox ölkələrində müasir tipli radarlar hazırlanır. Onların vasitəsilə 100 – 300 m hündürlükdə uçan PUA-lar 3 – 8 km-dən, 1000 m-ə qədər hündürlükdə uçan PUA-lar isə 10 – 20 km-dən çox olmayan məsafələrdə aşkar edilə bilər. Bu göstəricilər də hava hücumundan müdafiə bölmələri tərəfindən PUA-lara təsir göstərmək üçün qənaətbəxşdir [3].

PUA-ların radarlar vasitəsilə aşkarlanmasının bir sıra üstünlük və çatışmazlıqları vardır:

a) üstünlükləri: yüksək dərəcədə aşkaretmə qabiliyyətinə malikdir, həmçinin iri qanadlı PUA-ların aşkar edilməsi radarlar vasitəsilə ənənəvi qaydada həyata keçirilir;

b) çatışmazlıqları: aktiv siqnalayma sisteminə malikdir, həmçinin xüsusi materialdan hazırlanmış kiçikölçülü PUA-ları aşkar etmək, onları quş dəstəsindən fərqləndirmək çox çətindir. Sağlamlığa qarşı radiasiya təsirinə görə şəhər yerlərində tətbiqi məqsədəuyğun deyil, eyni zamanda avadanlıq və quraşdırma xərcləri çox yüksəkdir [5].

PUA-ların radiotezliklər metodu ilə aşkarlanması. Yaxınlıqda uçan PUA-lar radiotezlik siqnalları vasitəsilə stansiyalar tərəfindən aşkar edilir. Eyni zamanda, bu metodla PUA-ları aşkar etmək, yerini tapmaq və hətta analiz etmək mümkün olsa da, avtonom rejimdə uçan PUA-ları aşkar etmək olmur [6].

Kiçikölçülü PUA-ların radiotezliklər vasitəsilə aşkarlanması PUA-ların radiorabitə cihazlarının gücündən və qəbuledicinin həssaslığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

PUA-larla onların idarə edildiyi məntəqə arasında davamlı sıx məlumat mübadiləsinin mövcudluğu genişzolaqlı radiorabitə kanalının olmasını tələb edir, bu da fəaliyyətin tələb olunan gizliliyini təmin etməkdə çətinliklər yaradır.

Digər elektron avadanlıqlarından istifadə etməklə PUA-lar bu metodla 4 – 50 km məsafədə aşkar olunur. Lakin son dövrlərdə baş verən lokal müharibələrin və 44 günlük Vətən müharibəsinin təhlili göstərir ki, kiçikölçülü PUA-lar üçün bu məsafələr az olacaqdır. Radiotezliklər vasitəsilə aşkarlama əsasən orta və böyük sinif PUA-lar üçün daha məqsədəuyğundur [3].

HHQ Vətən müharibəsində pilotsuz uçuş aparatlarına qarşı mübarizədə öz arsenalında olan stansiyalardan səmərəli şəkildə istifadə etmişdir. Həmin stansiyalar düşmən PUA-larının aşkarlanması, yerinin təyin olunması və onlara qarşı mübarizə aparılmasında istifadə olunmuş, onların vasitəsilə, həmçinin aşağıdakı tapşırıqlar da yerinə yetirilmişdir:

– idarəetmə və məlumatları ötürmə kanallarının şüalanmalarına görə PUA-ların axtarışı, aşkarlanması və uçuş istiqamətinin təyini;

– PUA-ların idarəetmə və məlumatların ötürülməsi kanallarından qəbul edilən siqnalların texniki analizinin aparılması;

– PUA-ların idarəetmə kanallarına radiomaneənin qoyulması;

– yerüstü idarəetmə məntəqəsinin məlumatların ötürülməsi xəttinə radiomaneənin qoyulması;

– PUA-ların qəbuledicilərinə radiomaneənin qoyulması;

– PUA-ların peyk naviqasiya vasitələrinin qəbuledicilərinə dezinformasiya verilməsi;

– məlumatın təyinatı üzrə tətbiqinə hazırlığın aparılması.

PUA-ların radiotezliklər vasitəsilə aşkarlanması metodunun aşağıdakı üstünlükləri və çatışmazlığı vardır:

a) üstünlükləri: qısa bir vaxtda məlum olan müəyyən tezlik aralığında yayımlanan PUA-ları aşkar etmək, yerini tapmaq və hətta analiz etmək üçün effektivdir.

b) çatışmazlığı: PUA-ların avtonom uçuşu sayəsində heç bir siqnalötürmə olmadan tam radiosəssizlikdə əvvəlcədən proqramlaşdırılmış uçuş tapşırığını yerinə yetirən zaman effektiv deyildir [5].

PUA-ların infraqırmızı şüalar metodu ilə aşkarlanması. Bu metod PUA mühərriklərinin yaydığı istiliyi aşkar etməyə imkan verir, lakin gecə vaxtı tətbiq etmə üstünlüyünə baxmayaraq, elektrooptiki metod kimi dar zonaları müşahidə etmək effektiv deyildir, həmçinin PUA görmə zonasında olmazsa, infraqırmızı şüalar tərəfindən aşkar oluna bilməz [6].

Infraqırmızı şüalar vasitəsilə aşkarlanma metodu xüsusilə gecə vaxtı səmərəlidir. PUA-lar hazırlanarkən yüksək istilik keçiriciliyi olan materiallardan (gümüş və alüminium) istifadə oluna bilər. PUA-ların infraqırmızı şüalar vasitəsilə aşkaredilmə effekti istilik yayma xüsusiyyəti, kontrast və radiasiya sahəsi ilə müəyyən edilir. Infraqırmızı şüalanmanın səmərəliliyi hava şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. PUA-ların infraqırmızı diapazonda görünməsi duman, rütubət və yağışda, xüsusilə dalğa uzunluqları $\lambda = 0.76 \dots 5$ mikron olanda əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, PUA-lar günəş və ya işıq şüalarının düşdüyü istiqamətdən yaxınlaşarsa, onların infraqırmızı şüalar vasitəsilə və elektrooptiki metodla aşkar olunmasında çətinliklər yaranır [3].

PUA-ların multisensor metodu ilə aşkarlanması. Bu metod eyni anda fərqli metodlardan istifadə etməklə PUA-ları yüksək dəqiqliklə aşkar edən ən effektiv metoddur. Məsələn, radarla PUA-ların aşkar olunması, olduğu yeri, radara qədər olan məsafəni və bəzən hündürlüyü müəyyənləşdirib təhlil etmək üçün elektrooptiki sistemdən istifadə, izləmə üçün isə radar və elektrooptiki sistemlərin tətbiqi tələb oluna bilər. Multisensor aşkarlama isə PUA-ların yüksək dəqiqliklə aşkarlanmasına imkan verir [6].

PUA-ların multisensor metodu ilə aşkarlanmasının üstünlük və çatışmazlıqları:

a) üstünlüyü: daha etibarlı aşkarlama qabiliyyətini təmin etmək üçün müxtəlif aşkarlama metodlarını birləşdirərək, onlardan effektiv istifadəni təmin edir [5].

b) çatışmazlıqları: müxtəlif istehsalçı şirkətlərin fərqli PUA-larının aşkarlama metodları arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin olmasıdır [10]. Bu sistemin əsas "çatışmazlığı" onun qiymətinin bahalıdır [6].

Nəticə

Pilotsuz uçuş aparatlarının vaxtında aşkar edilməsi və onlara qarşı tədbirlərin görülməsi üçün hava hücumundan müdafiə sistemləri müasir tələblərə uyğun qurulmalıdır. PUA-ları vaxtında aşkar etmək və onlardan qorunmaq üçün ərazinin qoruyucu xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq HHM vasitələri diqqətlə planlaşdırılmalı, qurulmalı və yerləşdirilməlidir.

Hər bir PUA aşkarlama metodunun öz üstünlük və çatışmazlıqları vardır. Bu gün pilotsuz uçuş aparatlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün digər metodlara nisbətən multisensor metodu daha effektivdir.

Hazırda PUA-ların aşkar edilməsi üçün müxtəlif növ aşkaretmə metodlarının tətbiq edilməsinə baxmayaraq, kiçikölçülü PUA-ların aşkarlanma problemi hələ də həll edilməmiş qalır. Onun kökündən effektiv şəkildə həlli müasir hərbi elmi qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir ki, bu da yeni aşkarlama vasitələri və komplekslərin yaradılması ilə mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Finn, A., Franklin, S. Acoustic sense & avoid for UAV's // In proceedings of the 7th International Conference on Intelligent Sensors, Sensor Networks and Information Processing (ISSNIP), – Australia: Adelaide, 6–9 December. – 2011.

2. Абидова, Н. (ГУП «UNICON.UZ»). Анализ способов противодействия агрессивным дронам: [Электронный ресурс] / – 6 с. URL: <https://ictnews.uz/wp-content/uploads/2020/01/2.pdf>.
3. Макаренко, С.И. Противодействие беспилотным летательным аппаратам. Монография. / С.И.Макаренко – Санкт-Петербург: Научные технологии, – 2020. – 207 с.
4. Карташов, В.М. Особенности обнаружения и распознавания малых беспилотных летательных аппаратов // Радиотехника, – 2018. №195, с. – 9.
5. Jačionis, T. Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania: [Electronic resource] / Modern methods for detection of Unmanned Aerial Vehicles. – February 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/339365183_Modern_methods_for_detection_of_unmanned_aerial_vehicles.
6. Genç, Y.M., Erciyes, E. İnsansız Hava Araçları (İHA) Tehditleri ve Güvenlik Yönetimi. // Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi, – 2020. №2(2), – s. 36-42.
7. Филин, Е.Д., Киричек, Р.В. Методы обнаружения малоразмерных беспилотных летательных аппаратов на основе анализа электромагнитного спектра. // Информационные технологии и телекоммуникации, – 2018. т.6. №2, – с. 87-93.
8. Макаренко, С.И., Иванов М.С. Сетецентрическая война – принципы, технологии, примеры и перспективы. Монография. / С.И.Макаренко, М.С.Иванов – Санкт-Петербург: Научные технологии, – 2018. – 898 с.
9. Kərimov, E., Babayev, S. Kiçikölçülü hava hədəflərinin aşkar olunmasında müasir radiolokasiya stansiyalarının tətbiqi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin 98 illiyinə həsr olunmuş “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli: Azərbaycan Ordusunun peşəkarlığı” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı, – s. 68-69.
10. Демуренко, К.А. Защита от дронов – новый элемент систем безопасности. «СТОПДРОН». // – 2016. №2. – с. 48-51.

Аннотация

Анализ методов обнаружения малогабаритных БПЛА

Роман Маггеррамов

В представленной статье анализируются методы обнаружения малогабаритных БПЛА. А также проанализированы их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, радио и электронная разведка, акустическое обнаружение, электрооптическое обнаружение, инфракрасные лучи

Abstract

Analysis methods of detection small-sized UAVs

Roman Maharramov

The article has been dedicated to the study of small size unmanned aerial vehicles. In the article, the methods of detection of unmanned aerial vehicles, their advantages and disadvantages have been considered.

Keywords: unmanned aerial vehicle, radio and electronic intelligence, acoustic detection, electro-optical detection, infrared rays

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 27.04.2022

UOT 355/359

**ÖTƏN ƏSRDƏ BAŞ VERƏN MÜHARİBƏLƏRDƏ
ORDULARDA QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ****kapitan Vüsal Katexliyev***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*

E-mail: katexlivusal1987@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ötən əsrin müharibələrində ordularda qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili və onun formalaşması haqqında qısa məlumat verilir, həmçinin bu savaqlarda iştirak etmiş Rusiya, ABŞ, Almaniya və Türkiyə ordularında qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Quru Qoşunları, qüvvə, ordu, aviasiya, əməliyyat, müharibə

Dünya ordularında təşkilati quruluşlar davamlı olaraq yenilənərək inkişaf etdirilmiş, silahlı qüvvələrin döyüş qabiliyyəti zaman-zaman artırılmışdır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq müasir, fərqli təyinatlı hərbi bölmələrin yaradılması, yeni silah və texnikanın icad edilməsi qoşunların tərkibində mövcud olan bütün bölmələr, döyüş texnikası və silahlar arasında koordinasiyanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

İlk vaxtlarda müharibələrdə qarşılıqlı fəaliyyət anlayışı kiçik döyüş meydanlarında bir-birindən çox da fərqlənməyən xüsusiyyətlərə malik bölmələr arasında baş tutan koordinasiya ilə məhdudlaşsa da, sonrakı dövrlərdə döyüş texnikalarının inkişafı mərhələlərinə uyğun olaraq bu meydanlar genişlənməmiş, qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili mürəkkəbləşmişdir. Ümumiyyətlə, ordularda qarşılıqlı fəaliyyətin inkişaf mərhələləri müharibələrin fərqli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif formalarda olmuşdur. Qoşun növləri və bölmələr arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili əsasən XX əsrin son müharibələrindən etibarən sürətlə təkmilləşməyə başlamışdır.

I və II Dünya müharibələri silahlı qüvvələrin bütün qolları arasında sıx qarşılıqlı fəaliyyətin zəruriliyini təsdiq etdi. Bunu müxtəlif alətlərin ifa edildiyi orkestrlə müqayisə etmək olar. Musiqinin tam ahəngdarlığı yalnız dirijorun ümumi rəhbərliyi altında baş tutur. İfa edilən musiqinin xarakterindən asılı olaraq alətlərdən ilk növbədə biri, sonra digəri önə çıxır, bəzən də solo çıxış edir. Adətən, orkestrdə müəyyən alət növləri melodiyaya rəhbərlik edir, qalanları da müşayiət edir. Eynilə əməliyyatın yerinə yetirilməsinə olan tələblərdən, əməliyyat rayonunun fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərindən, hava-iqlim şəraitindən və digər amillərdən asılı olaraq əməliyyatın gedişində də müəyyən qoşun növləri, silah və döyüş texnikaları bəzən ön, bəzən arxa planda, bəzən də bütün əməliyyat boyu ya ön, ya da arxa planda fəaliyyət göstərir, qoşun növlərinin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində “konsert” əməliyyatının nəticəsi uğurlu olur. Çünki əməliyyatın müvəffəqiyyəti komandirin əməliyyatda iştirak edən bütün qoşun növlərini bir-biri ilə vahid qarşılıqlı fəaliyyət planına (modelinə) uyğun idarə edə bilməsindən asılıdır. Belə ki, döyüş və əməliyyatlarda qoşun növləri, silah və texnikalar onun rəhbərliyi altında vahid qarşılıqlı fəaliyyət planı (modeli) əsasında fəaliyyət göstərdikdə qələbə əldə edilir [1].

Orkestrin tərkibində alətlərin müxtəlifliyi ayrı-ayrı alətlərin zəif ifasını ört-basdır etməyə imkan verir. Komandirin də sərəncamında nə qədər çox qoşun növü, müxtəlif silah və hərbi texnika olarsa, döyüşün gedişində meydana gələn çətinlikləri dəf etmək, çatışmazlıqları kompensasiya etmək bir o qədər asanlaşar. Ancaq digər tərəfdən, onun vəzifəsi daha da çətinləşir, çünki əməliyyat iştirakçılarının hər birinin xüsusiyyətlərinə müvafiq fəaliyyətlərini uzlaşdırmaqla idarə etmək mürəkkəb məsələdir. O, vəziyyətin müntəzəm dəyişməsinə, relyefin xarakterini və sərəncamında olan qüvvələri nəzərə almaqla yalnız aldığı göstərişlər və öz təcrübəsi əsasında döyüş əməliyyatları zamanı idarəetmə komandalarını, onların verilməsi üçün düzgün vaxtı seçə bilər. Komandir bütün “orkestrinə” bir baxışla nəzər sala bilməz. Adətən, o, əlverişsiz hava şəraitində və düşmənin təsiri altında həddən artıq gərgin vəziyyətdə tabeliyində olanları idarə etməli olur. Bundan başqa, komandir əməliyyatların gedişində hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün seçdiyi bölmənin həmin anda tapşırığı yerinə yetirməyə hazır olub-

olmadığından həmişə xəbərdar ola bilmir. Orkestrin mükəmməl ifası üçün hər bir musiqiçinin peşəkar olması əsas şərt olduğu kimi, döyüş və əməliyyatlarda da iştirak edən qoşun növləri, xidmət, şöbə və bölmələr öz vəzifə borclarını mükəmməl bilməli, digərləri ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyətdə vaxtında və dəqiq icra etməyi bacarmalıdırlar. Yalnız bu halda uğurlu idarəetməyə, döyüş tapşırığının icrasında minimum itkilərlə maksimum nəticəyə nail olmaq mümkündür.

II Dünya müharibəsinin təcrübəsi bu fikri təsdiqləyir. Komandir və onun tabeliyində olanlar bir-birinin imkan, qabiliyyət və xüsusiyyətlərini yaxşı bilirlərsə, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunlar birgə əməliyyatlarda böyük təcrübəyə malikdirsə, bu zaman birliyin, birləşmənin döyüş effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Döyüş və əməliyyatlarda qarşılıqlı fəaliyyət göstərən bütün qoşun növləri, xidmət, birlik, birləşmə, hissə və bölmələr bir-birinin xüsusiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini yaxşı bilməli və bunu nəzərə almalıdırlar [1].

Rus hərbi sənətinin bütün inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq ordu və donanmanın müştərək fəaliyyətləri hələ I Pyotr dövründən başlamışdır. Hərbi mütəfəkkirlərin fikrincə, yalnız quruda ordusu olanın bir, donanması da olanın isə iki qolu olur. Rus donanması XVI – XIX əsrlərdə, demək olar ki, bütün müharibələrdə Quru Qoşunları (QQ) ilə birgə tətbiq edilmiş və çox hallarda QQ ilə donanma arasında mövcud qarşılıqlı fəaliyyət ən vacib strateji vəzifələrin həllinə imkan vermişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiya hərbi-nəzəri düşüncəsi dövlətin ümumi hərbi strategiyasının tərkib hissəsi olaraq quru və dəniz strategiyasının müştərəkliyi mövqeyini inkişaf etdirməyə davam etmişdir. Quru və dəniz qüvvələrinin fəaliyyətlərinin tarixi təcrübəsi kimi Krım (1853 – 1856) və Rusiya – Osmanlı (1877 – 1878) müharibələri göstərmişdir ki, QQ və donanmanın səylərini birləşdirmədən müharibədə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. O dövrdə QQ və dəniz donanması rəhbərliyi bir-birini nəzərə almadan döyüş təlimatları tərtib etdikləri üçün bu sənədlərdə birgə fəaliyyətlər nəzərdə tutulmayıb. Yalnız 1899-cu ildə tətbiq edilən dəniz donanmasının döyüş təlimatında qeyd edilən dəniz desantı haqqında olan fəsildə qarşılıqlı fəaliyyət məsələləri ümumi mənada nəzərdən keçirilərək sənədə daxil edilmişdir.

Çar Rusiyası ordusunda bu vəziyyət Rus – Yapon müharibəsinə (1904 – 1905) qədər davam etmişdir. Çar ordusunun komandanlığında və demək olar ki, bütün ali zabit heyəti arasında ordu və donanmanın birgə tətbiqinin eyni mərkəzdən idarə edilməsinin effektiv olub-olmaması ilə bağlı fikir ayrılığı hökm sürmüşdür. Belə yanaşma Port-Artur qalasının yaponlara qarşı mübarizəsi zamanı özünü daha aydın göstərmişdir. Qalanın müdafiəsi 4 fərqli komandanlıq tərəfindən təşkil edilmişdir. Bu dövrdə Çar ordusunun Sakit okeandakı donanmasına rəhbərlik edən vitse-admiral Stepan Osipoviç Makarov ordu və donanmanın vahid bir mərkəzdən idarəçiliyinə səy göstərərək, buna nail olmaq üçün bir sıra işlər görmüşdür. Bu, ordu və donanmaya rəhbərlik edən bütün vəzifəliyərlər tərəfindən birmənalı qarşılanmasında, iki qoşun növü arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil olunması üzrə mühüm bir addım olmuşdur.

S.O.Makarov ordu və donanma arasında koordinasiyanın təşkili və sənədlərin tərtib edilməsi məqsədilə 3 nəfər hazırlıqlı zabitdən ibarət dəniz qərargah qrupu yaratmışdır. Bu, Çar Rusiyası ordusunda yenilik olmuş və bir çox yüksəkrütbəli zabitlər belə müştərəkliyə etiraz etmişlər [2].

I Dünya müharibəsində (1914 – 1918) aviasiya, zirehli döyüş maşınları, müxtəlif yeni qoşun növləri və texniki rabitə vasitələrinin tətbiq edilməsinə başlanılıb. Buna görə də geniş strateji əməliyyatların planlaşdırılması və ümumiyyətlə, müharibə problemlərinin həll edilməsi üçün gələcək müharibə teatrlarında silahlı mübarizənin məkan əhatəsinin artırılması ilə yanaşı, silahlı qüvvələrin növləri və əməliyyat birləşmələri (ordular, ordu qrupları, cəbhələr) arasında sıx qarşılıqlı fəaliyyətin qurulmasına zərurət artıb.

I Dünya savaşında Osmanlı imperiyasının məğlub olması onun torpaqlarının Qərbin imperialist dövlətləri olan Fransa, İngiltərə, İtaliya, Yunanıstan və Rusiya tərəfindən işğalına yol açmışdır. Bununla bəzi bəzi qəhrəman türk xalqı işğala qarşı mücadilə etmək üçün kiçik mübarizə qrupları yaratmışdır. Fərqli rəhbərlər tərəfindən ayrı-ayrı bölgələrdə yaradılan bu qrupların idarəedilmə prinsiplərinin fərqliliyi, onlar arasında koordinasiyanın zəif olması səbəbindən düşməne qarşı aparılan mübarizə o qədər də uğurlu olmayıb.

Mustafa Kamal Paşanın Samsuna gəlməsindən bir həftə sonra düşməyə qarşı mübarizə aparmaq üçün onun rəhbərliyi ilə “Kuva-yı Milliyyə” adlı təşkilat yaradılıb. “Kuva-yı Milliyyə” tərkibi müxtəlif təbəqələrdən olan qruplardan təşkil edilən xalq ordusu olub, belə orduda da nizam-intizam yaratmaq və qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil etmək, adətən, çox çətin və vaxt tələb edən məsələ olur. Xalq ordusu qarışıq hərbi güc olduğundan təşkilatını möhkəm təməl üzərində qura bilməmişdir. Komanda zəncirlərinin yaradılmasında uğursuzluqlar olmuş, nizam-intizam və koordinasiyalı fəaliyyətin təşkilində çətinliklər yaranmışdır. Çünki hər qrupun özünəməxsus təşkilati quruluşu, tabelik modelləri mövcud olmuşdur. Silahlanma və geyimdə fərqlilik olduğundan həm bölmələr daxilində, həm də bölmələrarası qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin təmin edilməsində çətinliklər yaranmışdır. Üstünlük dərəcəsini göstərən simvollarla istifadə olunmadığı üçün qrupun rəhbər üzvləri xaricində kimin kiçik, kimin isə böyük rütbəli olduğunun müəyyən edilməsi çətin olmuşdur. Bəzi qaçaq qruplarının rəhbərləri isə geniş imkanlara malik əvvəlki müstəqil həyat tərzlərinə vərdiş etdiklərindən yeni qurulan “Kuva-yı Milliyyə”nin verdiyi əmrlərə tabe olmaq istəməyiblər. Bütün bunlarla yanaşı, “Kuva-yı Milliyyə”nin bəzi itaətsiz qrupları bölgələrdəki vəziyyəti bilmədən, rəhbərliyə məlumat vermədən hərəkət etmiş, düşmənlə qarşıdurmalara girməklə cəbhədə boşluqların yaranmasına səbəb olmuşlar. Belə vəziyyət yeni yaradılmaqda olan nizami ordunun komandir heyətinin səmərəli işinə əngəl yaratmış və komandirlərlə qrup rəhbərləri arasında münasibətin getdikcə pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Ayrı-ayrı istiqamətlərdə fərqli qruplar tərəfindən düşməyə qarşı müstəqil aparılan əməliyyatlar uğursuzluqla nəticələnmişdir.

24 oktyabr 1920-ci ildə “Kuva-yı Seyyarə”nin (Çerkez Etem Birliyinin) intizamsızlığı və nizami ordu birliklərini dəstəkləməməsi səbəbindən Əli Fuat Paşa “Gediz Hücümü”ndə uğursuzluğa uğramışdır... Artıq vəziyyət belə davam edə bilməzdi, nizamlı idarə sistemi yaratmaq təxirəsalınmaz zərurətə çevrilmişdi. Qərb Cəbhəsi şimal və cənub olaraq iki hissəyə bölünmüş, cənubda yerləşən qoşunlar Miralay Refet (Bele) bəyə, şimaldakı isə Miralay İsmet (İnönü) bəyə tapşırılmışdır. Bu proses Türk Ordusu üçün milli mübarizədəki “Kuva-yı Milliyyə” dönməsinin bitməsinə və nizami ordu mərhələsinin başladığını göstərən önəmli bir dəyişiklik olmuşdur [3].

Türk Cümhuriyyətinin nizamlı ordu quruculuğu yolunda bir çox işlər görülmüş, cəbhələr arasında koordinasiya üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir. 28 sentyabr 1920-ci ildə şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabekir Paşanın tabeliyində olan birləşmələr Sarıqamış – Qars – Gümrü istiqamətində hücum edərək erməniləri işğal etdikləri türk torpaqlarından çıxarmışdır. Ermənilərin məğlubiyyətindən sonra – 1920-ci il dekabr ayının əvvəlində “Gümrü” müqaviləsi imzalanmış, ardınca gürcülər tərəfindən zəbt edilən torpaqlar azad edilmiş, şərq cəbhəsində vəziyyət stabilləşdiyi üçün iki diviziya (tümən) və xeyli sayda top, digər silah-sursat qərb cəbhəsinə göndərilməklə onun təchizatı və möhkəmləndirilməsi təmin edilmişdir.

Sonralar cənub cəbhəsinin keçirdiyi uğurlu əməliyyatların nəticəsi olaraq, 1921-ci il oktyabrın 20-də Fransa Ankarada yeni qurulan hökumətlə müqavilə imzalamağa məcbur olmuşdur. Beləliklə, cənub cəbhəsində də vəziyyət sabitləşmiş və sərbəst qalan türk birlikləri 2-ci qrup adı altında qərb cəbhəsində yunanlarla mücadiləyə, Sakarya meydan müharibəsinə cəlb edilməklə qələbə qazanılmasında önəmli rol oynamışdır [3].

I İnönü müharibəsində (6 – 11 yanvar 1921-ci il) Bursadan Eskişehir istiqamətində irəliləyən üçqat üstün yunan korpusu qarşısında daha əlverişli mövqeyə geri çəkilən Türk Ordusunun qərb cəbhəsinin alayları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin olmaması gərəksiz itkilərə səbəb olmuşdur. Belə ki, 143-cü alay Gündüzbəy bölgəsindən Metristəpə istiqamətində geriçəkmə yerinə yetirən zaman yunan korpusunun bir qolu havanın dumanlı olmasından yararlanaraq təcni onlardan öncə ələ keçirmişdir. Belə anlaşılmaz vəziyyətdə 143-cü türk alayı təcni yerləşən düşməni öz qüvvələri hesab edərək oraya həddindən çox yaxınlaşmış, düşmənin güclü atəşinə məruz qalaraq ciddi itkilər vermiş, mütəşəkkilli pozulmuşdur. Onların ardınca geri çəkilən 32-ci alay da nizamını itirmişdir.

Düşmənin sürətli hücumu nəticəsində mühasirəyə düşməmək üçün cəbhə komandanının əmri ilə türk qüvvələri bir qədər də geriyyə – daha əlverişli mövqeyə çəkilmişlər. Yunan qüvvələri də Kütahya istiqamətində, arxa ərazilərə hərəkət edən türk qüvvələrinin zərbələrindən ehtiyat etdiklərindən, həm də döyüşlərdə verdikləri ciddi itkilər səbəbindən hücumun başlanma yerinə – Bursaya qədər çəkilməyə

məcbur olmuşlar. Bundan gec xəbər tutan qərb cəbhəsi komandanı düşməni təqib etmək üçün qüvvə göndərsə də təsirli nəticə alınmamışdır. Ancaq Türk ordusu özündən üçqat güclü yunan ordusu qarşısında zəfər qazanmışdır.

II İnonü müharibəsində yunanlar İnonü bölgəsini mühasirəyə almaq məqsədilə ikinci dəfə ikiqat üstün qüvvə ilə şimaldan 2, cənubdan isə 1 diviziya ilə, eyni zamanda Uşakdan 2 diviziya ilə Dumlupınar istiqamətində Türk ordusuna qarşı hücum etmişlər. İnonü mövqeyinin strateji üstünlüyünü düzgün qiymətləndirən türk komandanlığı Afyon bölgəsində zəif qüvvələrlə müqaviməti davam etdirərək, düşməni yubatmaq və 2 piyada, 1 süvari, daha sonra digər 1 piyada diviziyasının dəstək niyyəti ilə İnonünü cəbhəsinə göndərilməsinə qərar vermişdir. Beləliklə, cənub cəbhəsinin az sayda qüvvəsi ilə düşmənin 2 diviziyası ləngidilmiş, onların cənubdan İnonü istiqamətinə hücum edərək yunan ordusuna dəstəyinin qarşısı alınmış, əlavə olaraq 4 diviziya ilə qərb cəbhəsi gücləndirilmişdir. Düşmən qərb cəbhəsi istiqamətində zəif müqavimət olacağını gözlədiyi halda, tam əksi ilə qarşılaşmış və onun İnonü bölgəsini mühasirəyə alma planı boşa çıxmış və yenidən geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Bu döyüşlərdə Türk Ordusu komandanlığı cəbhələr arasında düzgün qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil etmiş, zərurət yarandıqda əlverişli vaxtda qüvvələrin manevrini yerinə yetirmiş, strateji əhəmiyyətə malik olan yaşayış məntəqələrinin müdafiəsini təmin etmiş və düşmənin üstün qüvvələrini az qüvvə ilə məğlub edərək geri çəkmələrinə nail olmuşdur [4].

Sakarya meydan mübarizəsindən öncə Türk Ordusu 100 kilometrlik məsafəni qət edərək Sakaryanın şərqinə – daha əlverişli mövqeyə geri çəkilməmişdir. Baş vermiş şiddətli müharibədə 70 km-lik məsafələrdə birliklər vaxtaşırı sürətli manevrlər etmiş, bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə cəbhənin açıq yerlərini örtmüşlər. Düşmən öz üstün qüvvələri ilə Türk ordusunu mühasirəyə salaraq məğlub etməyə çalışsa da, buna nail ola bilməmişdir.

Bu müharibədən sonra düşmən Eskişehir – Afyon xəttinə çəkilərək, keçilməz müdafiə yaratdığını iddia edən bir il sonra marşal qazi Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyi altında yenidən düzənlənmiş Türk Ordusu gözlənilməz vaxtda və istiqamətdə dağlıq ərazidən qüvvələrin böyük hissəsi ilə hücum edərək məğlub edilmişdir. Bu həlledici müharibədə türk diviziyaları bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə düşmənin geri çəkilən qüvvələrini əlverişli istiqamətə yönəlməyə məcbur etmiş, onların bir-birinə dəstəyinin qarşısının alınmasına, məhv edilməsinə, müdafiənin arxasında tərtiblənilib yenidən müdafiəyə keçmələrinə imkan verilməməsinə nail olmuşdur.

Aparılan bütün döyüş və əməliyyatlarda “dost və düşmən”in tanınması ən önəmli məsələlərdən biridir. Çünki dost atəşi düşmən atəşindən daha çox sarsıdıcı olur, ordunun istər fiziki, istərsə də mənəvi-psixoloji cəhətdən vəziyyətinə, onun döyüş qabiliyyətinə güclü mənfi təsir göstərir. Bəzən də bu, müharibədə məğlubiyətə səbəb olan əsas faktor olur.

Bir çox müharibələrdə bu cür hallar baş vermişdir. II Dünya müharibəsinin gedişində Amerika – İngilis müttəfiq qoşunları Siciliya adasını ələ keçirmək məqsədilə birgə keçirdikləri əməliyyat zamanı müttəfiqlər öz bölmələrinin “dost” atəşinə məruz qalmışdılar. 14 iyul 1943-cü ildə hərbi nəqliyyat təyyarələri ilə Murodi-Porko burnu istiqamətində uçan bir paraşüt briqadasının hava desant eşelonu, quru və dəniz qüvvələri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin pozulması səbəbindən öz gəmilərinin və QQ-nın zenit-artilleriya bölmələrinin atəşlərinə məruz qalmışlar. Nəticədə 11 təyyarə vurulmuş, qalanları isə döyüş düzülüşünü itirərək səpələnmiş və hava desant əməliyyatı pozulmuşdur.

II Dünya müharibəsində Sovet ordusu təkcə 14 strateji müdafiə, 37 hücum əməliyyatı keçirmişdir. Strateji əməliyyatlar hazırlanıb həyata keçirilərkən, bir qayda olaraq, ölkənin Hərbi Hava Qüvvələri və Hava Hücumundan Müdafiə (HHM) qoşun növləri, sahiləni ərazilərdə isə donanma qüvvələri ilə birgə bir qrup cəbhə tərəfindən qarşılıqlı fəaliyyətlər icra edilmişdir. Qüvvələrin bir istiqamətdən digərinə sürətli şəkildə köçürülməklə çevik manevrin yerinə yetirilməsi, qoşunların səylərini artırmaq məqsədilə əməliyyat və strateji qoşun ehtiyatlarının tətbiq edilməsi, əməliyyat müvəffəqiyyətinin strateji hala gətirilməsi və strateji müdafiə cəbhələrinin formalaşdırılması kimi çətin məsələlər Sovet qoşunlarının müxtəlif qüvvə və qoşun növləri arasında sıx qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili ilə həll edilmişdir. Sovet qoşunlarının strateji əməliyyatları, bir qayda olaraq, geniş miqyasda və yüksək dinamikliklə yerinə yetirilməsi ilə seçilib. Bu əməliyyatlardan ən əhəmiyyətli 1000 kilometrədən çox genişliyə, 500 – 800

kilometr dərinliyə malik olan cəbhədə yerinə yetirilmişdir. Ümumilikdə isə II Dünya müharibəsi illərində təxminən 250 bu tip müdafiə və hücum əməliyyatı aparılmışdır.

Quru Qoşunlarını dəstəkləyən həlledici bir vasitə kimi aviasiya II Dünya müharibəsində getdikcə böyük əhəmiyyət qazanıb. Alman ordusunda mövcud olan ordu qruplarını, korpusları və bəzən bölmələri dəstəkləmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmış taktiki aviasiya birlik və birləşmələri olub. Hava üstünlüyünü əldə edib saxlamaqla alman aviasiyası öz vəzifələrini uğurla yerinə yetirib və QQ-nin uğurlarına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verib. Polşa, Norveç, Fransa, Rusiya və Aralıq dənizi bölgəsində almanlar tərəfindən aparılan döyüş və əməliyyatlar bu fikri tamamilə təsdiqləyir. Bombardmançı və hücumçu təyyarələrlə silahlanmış 8-ci aviasiya korpusu, əsas etibarilə, hətta müasir dövrdə belə əhəmiyyətini itirməyən bir dəstək sistemi inkişaf etdirmişdir. Aviasiya korpusunun birlik və birləşmələri hava üstünlüyünü təmin edərək, əsas səylərini QQ-nin birbaşa dəstəyinə, yəni ön xəttin kənarlarındakı hədəfləri vurmağa yönəlmişdir. Məqsəd düşmən qoşunları, birlik və birləşmələri arasında mövcud olan qarşılıqlı fəaliyyəti pozmaq, onları fəaliyyətlərini ayrı-ayrılıqda davam etdirmələrinə məcbur etmək və qüvvələri parçalayaraq zəiflətmək olmuşdur. Alman ordusunda həm aviasiyanın, həm də QQ-nin müvafiq komandanlıqlarının qarşılıqlı sıx əlaqəsi və aviasiya birləşmələrinə dəqiq nəzarət uğurlu aviasiya əməliyyatları üçün əsas şərt olmuşdur [5].

Sovet ordusunun hərbi komandanlığı bir müddət sonra QQ üçün yaxın hava dəstəyinin vacibliyini dərk etmiş və bu məqsədlə “İl-2” tipli hərbi təyyarələrin geniş tətbiq edilməsinə başlanılmışdır. Komandanlıq, bir qayda olaraq, aviasiya tətbiq edilməklə fərdi hədəflərə zərbə endirilməsini məqsəduyğun hesab etməmişdir. Sovet hərbi təyyarəçiləri aşağı hündürlüklərdə uçuşlar yerinə yetirərək sahəvi hədəflərə, meydanlara zərbə endirməyə üstünlük vermişlər. Alman aviasiyası isə əksinə, sahəvi hədəflərlə yanaşı, böyük hündürlüklərdən fərdi nöqtəvi hədəflərə də zərbə endirərək döyüş fəaliyyətlərini icra etmişlər.

1950-ci il iyunun 25-də başlayan Koreya müharibəsinə (1950 – 1953) Türk ordusu bir briqada tərkibində qatılmışdır. Türkiyə ilk vaxtlar Koreyaya göndəriləcək hərbi qüvvənin 1 piyada alayı və 1 artilneriya divizionu heyətində olmasını planlaşdırsa da, sonradan bu, amerikalı mütəxəssislərin tövsiyələri ilə baş qərargah tərəfindən gücləndirilərək 1 briqada heyətində formalaşdırılmışdır. Koreya müharibəsinə göndəriləcək briqadanın tərkibi könüllü hərbi qulluqçulardan təşkil edilmiş və Amerika silahlarından istifadə edə bilmələri üçün qısa müddətdə təlimlər keçirilmişdir.

Koreyada türk briqadası ilə Amerika ordusu arasında qarşılıqlı fəaliyyətə kömək göstərilməsi məqsədilə ABŞ Ordusunun 5 nəfərdən ibarət təcrübəli zabit qrupu da türk zabidləri ilə birlikdə Koreyaya gedərək bütün müharibə dövrü ərzində türk əsgərinin yanında olmaqla Amerika birlikləri arasında koordinasiyanın yaradılmasında yaxından iştirak edib. Bu koordinasiya qrupunun tərkibi, qrup rəhbəri artilneriyaçı olmaqla, qrup üzvləri motoatıcı, mühəndis, maddi-texniki təminatçı cavabdeh və rabitəçi zabidlərdən formalaşdırılmışdır.

1950-ci ilin 28 noyabr gecəsi qaranlıqda düşmənin güclü əks-hücumu nəticəsində türk briqadasının komandanlığı geri çəkilməyə qərar vermişdir. Geriçəkilmə zamanı Şimali Koreya və Çin ordusuna məxsus bir qrup bilərəkdən qaranlıqda türk briqadasına qarışmış, onlarla birlikdə hərəkət edərək yerləşmə rayonuna basqın etmişdir. Əməliyyatın gedişində briqadanın qərargahı ilə 2 tabor arasında rabitə əlaqəsi kəsilmişdir. Taborlar müstəqil olaraq döyüşə-döyüşə geri çəkilsə də, düşmən ərazisində qalanlar olmuşdur. Briqada komandiri onları düşmənin nəzarətinə keçən ərazidən çıxartmaq məqsədilə əməliyyata dəstək üçün amerikalılardan 1 tank taqımı istəsə də, gecə döyüşməmək üçün bu dəstək verilməmişdir.

Əməliyyatın sonrakı mərhələlərində isə türk briqadası Kunuri-Sunchon boğazı istiqamətində ABŞ və Cənubi Koreya birlikləri ilə birgə geriçəkilmə yerinə yetirərkən tankların qarşılıqlı atəş dəstəyinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

Koreya müharibəsində geriçəkilmə əməliyyatlarında müttəfiq qoşunların Hərbi Hava Qüvvələri istər vertolyotlarla döyüş meydanından yaralıların təxliyəsi ilə, istərsə də QQ ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə hava zərbələri endirməklə effektiv şəkildə hava dəstəyi göstərmişlər. Döyüş təyyarələri yerdəki aviasiya

tuşlayıcılarının hədəf istiqamətində atdıqları istiqamətləndirici mərmilər vasitəsilə hədəfləri təyin edib zərbə endirmişlər.

1951-ci il yanvarın 25-də koordinasiyanın pozulması səbəbindən ABŞ Ordusunun hücum əməliyyatına qatılan türk briqadasının sağında və solunda yerləşən qonşu Amerika alaylarının onlardan geridə qalmalarına və nəticədə gərəksiz itkilər verilməsinə səbəb olmuşdur.

1974-cü il iyulun 21-də Kipr sülh əməliyyatı zamanı qadağan olunmuş dəniz bölgəsində yunan gəmilərinin olması xəbəri əsasında kəşfiyyat aparmaq üçün bölgəyə göndərilən 3 türk hərbi gəmisi 5 saat müddətində Türk Hava Qüvvələrinə məxsus hərbi təyyarələrin hücumuna məruz qalmışdır. Nəticədə bir hərbi gəmi batırılmış, digərləri zədələnmiş, 56 dənizçi şəhid olmuş, 186 nəfər xilas edilmişdir. Bu qəza “Yunan hərbi gəmiləri adaya əlavə qüvvə aparır” adı altında verilən yanlış məlumatdan sonra baş vermişdir.

Rodos adası yaxınlığında hərbi gəmilərin dəstəklədiyi gəmi karvanının Kiprin Baf limanına doğru hərəkətdə olması məlumatı daxil olur. Girne yaxınlığında olan 3 türk hərbi gəmisinə dərhal həmin istiqamətə yönələrək karvanı dayandırmaq əmri verilir. Çünki həmin ərazilər əvvəlcədən müharibə zonası elan edilmiş və “ərəziyə girən istənilən gəminin vurulacağı” dünyaya elan olunmuşdur. Üç hərbi gəmi həmin istiqamətə doğru irəliləməyə başlayır. Hərbi təyyarələrə də “Baf limanı yaxınlığındakı karvanı və bütün üzən obyektləri vurmaq” əmri verilir. Hərbi gəmilərlə təyyarələr arasında əlaqə yaradılır. Təyyarələri düzgün hədəfə yönləndirmək üçün gəmilərin göyertəsində heç bir aviasiya koordinasiya zabiti olmur. Dəniz kəşfiyyatı təyyarələri tərəfindən gəmi karvanının Bafa doğru gəldiyi dəfələrlə bildirilir. Radarlardan gələn məlumat bunu təsdiq edir. Baf limanına yaxınlaşan “Kocatepe”, “Adatəpə” və “Marşal Çakmak” hərbi gəmiləri günorta saatlarında türk hərbi təyyarələrinin hücumuna məruz qalır. Bu bölgədə öz gəmilərinin olmaması məlumatını alan təyyarələr gəmilərə, gəmilər də onlara atəş açır. Gəmilər təyyarələri, təyyarələr isə gəmiləri yunan hesab edir. Vəziyyət belə qiymətləndirilib ki, düşməni aldatma əfsanəsi kimi yunan gəmiləri türk bayrağı altında üzür və gəmilərdəkilər onları zərbə endirməkdən yayındırmaq məqsədilə onlarla türk dilində danışırlar. Gəmilərdən üçü də hava hücumuna məruz qalır, onlardan biri isə aldığı zərbələrdən bir müddət sonra iki yerə parçalanaraq batır, digər iki gəmi isə zədələnməsinə baxmayaraq bölgədən uzaqlaşaraq Mersin limanına yan ala bilir. Həmin gün axşama doğru əməliyyat mərkəzində aydın olur ki, Hava Qüvvələri ilə Dəniz Qüvvələri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin olmaması səbəbindən öz gəmilərinə zərbə endirilib. Bu əməliyyatda Türk Dəniz Qüvvələri ilə Hava Qüvvələrinin qarşılıqlı fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar döyüş texnikası və canlı qüvvənin gərəksiz itkisinə səbəb olur [6].

Hətta yaxın dövrlərdə baş vermiş müharibələrdə də qarşılıqlı fəaliyyətin pozulması səbəbindən İraq, Əfqanıstan, Çeçenistan, Abxaziya və Cənubi Osetiyada qoşunların “dost” atəşi nəticəsində itki verməsi halları olmuşdur.

1993-cü il yanvarın 16-da Abxaziya müharibəsi zamanı Rusiya qüvvələrinə məxsus “Buk” zenit-raket sistemi qarşılıqlı fəaliyyət pozulduğu üçün səhvən L-39 “Albatros” təlim-məşq təyyarəsini vurmuş və pilot – Abxaziya Hərbi Hava Qüvvələrinin komandiri Oleq Çanba həlak olmuşdur.

I Çeçenistan müharibəsi dövründə – 1995-ci il yanvar ayının 1-də Qroznı şəhəri istiqamətində hücum edən Su-25 təyyarələri səhvən hava-desant diviziyasının kolonuna zərbə endirmiş, nəticədə 50 nəfərdən çox hərbi həlak olmuş və yaralanmışdır.

II Çeçenistan müharibəsində isə, 2 mart 2000-ci ildə, Rusiya ordusunun 2 xüsusi təyinatlı mobil qrupu ilə digər xüsusi təyinatlı mobil qrup arasında qarşılıqlı fəaliyyətin pozulması səbəbindən döyüş baş vermiş, nəticədə 22 nəfər həlak olmuş, 54 nəfər isə yaralanmışdır.

Döyüş sənəti qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətinin, müharibədə qarşıya qoyulmuş əsas məqsədə çatmaq üçün hərəkət üsullarının məqsəd, vəzifə, yer və vaxt baxımından əlaqələndirilmiş şəkildə olmasını şərh edir. Qarşılıqlı fəaliyyətin əsas mahiyyəti müəyyən bir müddət ərzində mümkün olan ən azsaylı qüvvə, vasitə və maddi resurslarla ən yüksək nəticəni əldə etmək üçün qoşunların döyüş potensialından mümkün qədər tam və məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməkdir [7].

Nəticə

Tarix boyu dünya ordularının təşkilati quruluşları, silahlanması inkişaf etdikcə bölmələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət amili də öz aktuallığını daha da artırmışdır. Baş vermiş müharibələrin fərqli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, dünya ordularında inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq qarşılıqlı fəaliyyət də fərqli olmuşdur. Keçmiş dövrdən indiyə qədər istər quruda, istər dənizdə, istərsə də havada aparılan bütün əməliyyatlarda qoşun növləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin nə qədər önəmli faktor olması aydın görünür. Buna görə də peşəkar hərbi rəhbərlər orduda qarşılıqlı fəaliyyətlə bağlı məsələlərə daim ciddi diqqət yetirirlər.

Müharibələrin gedişində bütün qoşun növləri, ən kiçik bölmələr arasında belə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili nə qədər dəqiq və davamlı olmuşdursa, itkilər bir o qədər az, müvəffəqiyyət isə çox olmuşdur. Keçirilən əməliyyatlarda bəzi hallarda qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin yerinə yetirilməməsi səbəbindən dost atəşi ilə gərəksiz itkilər verilmiş, qarşıya qoyulmuş tapşırıqlar uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Döyüşlərdə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili ilə bağlı əsas məsələlərdən biri qarşılıqlı tanınma prinsipinin dəqiq yerinə yetirilməsi olmuşdur. Bu baxımdan ordularda bütün qoşun növləri arasında vahid qarşılıqlı fəaliyyət modelinin olması və bu modelə uyğun olaraq qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin tam və dəqiq icra edilməsi mühüm şərtidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Гейнц, Г. Танки – Вперед! Перевод с немецкого. / Г.Гейнц – Москва: Военное издательство Министерства обороны союза СССР, – 1957. – 175-181 с.
2. Григорьевич, В. Эволюция взглядов на взаимодействие сухопутных войск и сил флота от Русско-японской до Великой Отечественной войны: [Электронный ресурс] / Военное Искусство. 17/07/2019. URL: <http://history.milportal.ru/evolyuciya-vzglyadov-na-vzaimodejstvie-suxoputnyx-vojsk-i-sil-flota-ot-russko-yaponskoj-do-velikoj-otechestvennoj-vojny/>.
3. Tezcan, C. Teklif-i harbiye ve teklif-i milliye örneklerinde savaş dönemleri mâli politikaları. doktora tezi / – Ankara, 2005. – 232 s.
4. Görgülü, İ. İstiklal Harbi. Türk Tarih Kurumu. On Yıllık Harbin Kadrosu 1912 – 1922: [Elektron resurs] / 197-287 s. URL: <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-zarih/istiklal-harbi/>.
5. Митрофанов, А. Взаимодействие наземных ЗРК и самолётов ВВС: [Электронный ресурс] / Военное обозрение, 25 апреля 2019. URL: <https://topwar.ru/157242-vzaimodejstvie-nazemnyh-zrk-i-samoletov-vvs-chast-2.html>.
6. Topçu, M.A. 1974 yılı Kıbrıs Barış Harekâtı, Kocatepe muhribimizi bombalayan ve batıran uçaklarımız ve hikâyesi: [Elektron resurs] / 22 Temmuz 2020. URL: <https://acikkapi.travel.blog/2020/07/22/1974-yılı-kibris-baris-harekati-kocatepe-muhribimizi-bombalayan-ve-batiran-ucalarimiz-ve-hikayesi/>.
7. Rusiya Federasiyasının Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Fəaliyyətlərin hazırlığı və keçirilməsi üzrə Təlimat 1-ci hissə Silahlı Qüvvələrin əməliyyatları. – 2003. – 85-110 s.

Аннотация

Особенности взаимодействия армий в войнах прошлого века

Вусал Катехлиев

В статье дана краткая информация об организации и построении взаимодействия в армиях войн прошлого века. Обсуждаются особенности взаимодействия в армиях России, США, Германии и Турции, принимавших участие в этих войнах.

Ключевые слова: Сухопутные войска, авиация, операция, война, сила, армия.

Abstract

Characteristics of interaction in the armies in the wars of the last century

Vusal Katehliev

The article gives a brief information about the organization and formation of interaction in the armies of the wars of the last century. The peculiarities of interaction in the armies of Russia, the United States, Germany and Turkey, which took part in these wars, are discussed.

Keywords: Ground Forces, aviation, operation, war, force, army.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 05.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 19.05.2022

UOT 355/359

**CÜMHURİYYƏT ORDUSUNDA ZABİT VƏ HƏRBİ MƏMURLARIN
SOSIAL-MƏİŞƏT MƏSƏLƏLƏRİ****polkovnik Atamalı Şahbazov***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*

E-mail: atamsh72@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə Cümhuriyyət Ordusunda hərbi xidmətdə olanların sosial-məişət şəraiti ilkin mənbələr əsasında dərinlən təhlil edilir, hökumətin və hərbi nazirliyin orduda şəxsi heyətin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində apardığı siyasət və bunun orduya cəlb etmə prosesinə, döyüş hazırlığına və milli-mənəvi ruhda tərbiyə işlərinə təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: zabit kadrları, hərbi məmurlar, maaşlar, sosial-məişət şəraiti, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı tarixi şərait və bu dövrdə regionda cərəyan edən proseslər xalqın müstəqilliyini və ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olan ordunun formalaşdırılmasını, ordu quruculuğu, hərbi hissələrin yaradılması və lazımı kadrlarla komplektləşdirilməsi, onların vahid komandanlıq altında birləşdirilməsi, mərkəzi idarəetmə subyekt və obyektlərinin təşkili və mövcud orqanın təkmilləşdirilməsini tələb edirdi.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olacaq ordunun qurulması isə müvafiq strukturların yaradılmasını, onların kadrlarla təminatını, qarşıya çıxan bir çox problemlərin vaxtında və hüquqi müstəvidə həllini təxirəsalınmaz və mühüm işlər kimi aktuallaşdırır. Məhz bu səbəbdən ordu quruculuğu prosesində ordunun qanunvericilik bazasının yaradılması ilə paralel olaraq, zabit və hərbi məmurların hüquq və səlahiyyətləri, onların sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də əməli fəaliyyətlərin icrasına başlanılır.

Hərbi xidmətdə olanların sosial-məişət şəraiti

“Mudros” sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalanda respublikada ordu quruculuğunun bundan sonra daha səmərəli şəkildə aparılması zəruriyyəti meydana çıxır. Azərbaycan hökuməti haqlı olaraq bilirdi ki, ölkənin istiqlalı və müstəqilliyinin qorunub saxlanması, həm də ordunun formalaşdırılma keyfiyyətindən asılıdır. Məhz bu səbəbdən ordu quruculuğunu əsaslı şəkildə canlandırmaq məqsədilə yeni real strategiyanın ortaya qoyulması, bu işə rəhbərlik edəcək şəxsin zəngin hərbi idarəçilik təcrübəsinə malik olması lazım idi. 1918-ci il oktyabr ayının 23-də respublika hökumətinin iclasında hərbi nazirliyin bərpa edilməsi qərara alınır [1, s.27]. Nazirlər Şurasının qərarına uyğun olaraq 1918-ci il noyabr ayının 1-də ordu quruculuğuna rəhbərlik edəcək idarəetmə subyektini olan Hərbi Nazirlik təsis edilir və Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski bu vəzifəni öz üzərinə götürür, nazir müavini vəzifəsi isə uzun illər Rusiya ordusunda yüksək vəzifələrdə xidmət etmiş tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarova həvalə edilir [2, v.4]. Hərbi nazirin müavini kimi tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov elə ilk əmrində bütün gücünü, bacarığını gənc respublikanın dayağı olacaq milli ordunun formalaşdırılmasına sərf edəcəyini bildirərək, orduya xidmətə qəbul olunanlara xidməti vəzifələrinə vicdanla yanaşmalarını tövsiyə edir, ordunun milliləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətlərin həyata keçiriləcəyinə dair ölkə əhalisini məlumatlandırır [3, v.1–2]. Hərbi nazirin 1919-cu ilin əvvəlində imzaladığı əmrə Rusiya imperiyasında 1917-ci il yanvarın 1-dək qəbul edilmiş hərbi qanunvericilik aktları qüvvədə saxlanılır [4, v.3–4]. Göstərilən qanunvericilik aktlarına hərbi nizamnamələr, döyüş təlimatları, xidmət sahələrini tənzimləyən sənədlər, səfərbərlik, hərbi-məhkəmə işlərinin aparılması üzrə əsasnamələr daxil idi.

Bununla yanaşı, göstərilən qanunvericilik aktlarında orduda xidmətin bir sıra tələbləri ilə uyğun gəlməyən qanunlar ləğv edilir, yaxud da dəyişiklik edilməklə yerli şəraitə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Orduda kadr heyətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi prosesinə müsbət təsir göstərən amillərdən biri də Hərbi Nazirliyin strukturunu müəyyənləşdirən qanun layihəsinin qəbulu olmuşdur [5, s.74–78]. 25 fevral 1919-cu il tarixdə təsdiq edilən həmin qanuna görə, Hərbi Nazirliyin ştat strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Hərbi Nazirliyin dəftərxanası və General-kvartirmeyster idarəsi;
2. General-kvartirmeyster idarəsinin tərkibində əks-kəşfiyyat bölməsi;
3. Ümumi qərargahın nəzdində Növbətçi general idarəsi;
4. Ümumi qərargahda rabitə komandası;
5. Hərbi Nazirliyin İntendant idarəsi;
6. Hərbi Nazirliyin Artilleriya idarəsi;
7. Ümumi qərargahın Mühəndis şöbəsi;
8. Ümumi qərargahın Hərbi-topoqrafiya şöbəsi;
9. Hərbi Nazirliyin hərbi məhkəmə hissəsi;
10. Hərbi məhkəmə hissəsinin nəzdində Azərbaycan hərbi məhkəmə və hərbi prokurorluq nəzarəti;
11. Hərbi-sanitar idarəsi;
12. Gəncə hərbi lazareti;
13. Hərbi-baytar idarəsi;
14. Qoşunların dəmiryolu və su nəqliyyatı ilə daşınması idarəsi;
15. Yerli briqada idarəsi;
16. Zirehli qatar;
17. Gəncə Praporşiklər məktəbi;
18. Gəncə komendant idarəsi;
19. Süvari diviziyasının idarə heyətinin qərargahı;
20. 4 süvari bölüklü süvari alayları;
21. Artilleriya emalatxanası;
22. Artilleriya qərargahı;
23. Artilleriya briqadasının idarə heyətinin qərargahı;
24. Yüngül və haubitsalı artilleriya divizionları;
25. Dağ artilleriya divizionu;
26. Süvari-artilleriya divizionu;
27. Yüngül artilleriya batareyası;
28. Haubitsalı artilleriya batareyası;
29. Səhra-dağ artilleriya batareyası;
30. Süvari-artilleriya batareyası;
31. Hərbi dövr üçün yüngül artilleriya parkı;
32. Dağ artilleriya parkı;
33. Piyada diviziyalarının idarəetmə heyəti;
34. 3-cü dərəcəli intendant anbarı;
35. 3-cü dərəcəli intendant mağazaları;
36. Avtohissə;
37. Piyada alayları [5, s.25].

Ordunun idarəetmə subyektini olan Hərbi Nazirliyin ştat strukturunun təsdiq edilməsi ordu quruculuğu prosesində mühüm addım olmuşdur. Bununla da kadrların idarə edilməsi üzrə idarəetmə subyektini strukturunun və hüquqi bazanın yaradılması, orduya savadlı və vətənpərvər kadrların cəlb edilməsi proseslərinin sistemə salınmasına təkan verilir. Şübhəsiz ki, belə tədbirlər təcrübəli hərbi olan

hərbi nazir tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun ordunun döyüş hazırlığının artırılmasında peşəkar kadrların xüsusi rolunu yüksək qiymətləndirməsindən qaynaqlanırdı.

Ordunun formalaşdırılmasının ilkin mərhələsində zabit və hərbi məmur heyəti üçün maaşlar və digər ödənişlər qanunverici orqan olan Parlamentdə təsdiq edilmədiyinə görə hərbi nazir Hərbi Şüranın təsdiq etdiyi normalar üzrə general, zabit və hərbi məmur heyəti üçün ərzaq payının ərzaq formasında verilməsini təsdiq etmişdir. Həmin normada general, zabit və hərbi məmurlara malik olduqları rütbə və vəzifələrə görə fərqli normalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, general, zabit və məmur heyətinə hərbi nazirin 01 yanvar 1919-cu il tarixli 1 nömrəli əmri ilə elan edilən əsgər norması ilə aşağıda göstərilən ərzaq payı verilmişdir:

– çörək;	– şəkər tozu;	– istiot;
– suxari və qalet;	– sala (qeyri-müsəlmanlara);	– soğan;
– müxtəlif yarmalar;	– yağ;	– arpa yulafı;
– buğda yarması;	– düyü;	– ət;
– un;	– makaron;	– balıq;
– çay;	– duzlu kələm;	– kartof
– kəllə qənd;	– duz;	

Minik atı təhkim olunmuş komandir heyətinə isə əlavə olaraq silos, preslənmiş saman və açıq halda saman verilib [6, v.1–2].

Bu normalara görə yalnız general, zabit və hərbi məmur heyəti çörək, çay və kəllə qənd payını yüksək normada fərqli şəkildə alıb. Generallar üçün 15 funt qənd, ½ funt çay, zabit və hərbi məmurlar üçün isə 10 funt qənd, 24 zlot çay verilib. Hər bir general, zabit və hərbi məmur gündəlik 2 funt çörək də almalı idi [7, v.178]. Zabit heyətindən fərqli olaraq, hərbi məmurların xidmətə qəbul əmrlərində onlara veriləcək ərzaq payı barədə qeydlər edilib. Hərbi tibb personalına aid hərbi məmurlara isə digər hərbi məmurlardan fərqli olaraq zabit normaları şamil edilib [8, s.50].

Hərbi Şüranın digər bir qərarı ilə xidməti ezamiyyətə göndərilən general, zabit və hərbi məmur heyəti üçün gündəlik ezamiyyət xərcləri də müəyyən edilmişdir. Həmin xərclər generallar üçün 50, baş zabitlər üçün 40, kiçik zabitlər üçün isə 30 rubl olub. Hərbi məmurlar kiçik zabit heyəti üçün nəzərdə tutulmuş ezamiyyət xərcləri alıblar [9, v.167]. Bu məbləğ devalvasiyaya uyğun olaraq sistematik olaraq yenilənib. Məsələn, 1919-cu ilin sonuna doğru ezamiyyət xərcləri bir qədər də artırılmışdır. Generallar üçün 100, baş zabitlər üçün 75, kiçik zabitlər üçün 50, diviziya komandiri və yuxarı vəzifəlilər üçün isə 125 rubl müəyyən edilmişdir [10, v.182]. 1919-cu ilin ikinci yarısında Hərbi Nazirlik Parlamentə zabit və hərbi məmur heyətinə veriləcək vəzifə maaşları, həmçinin ərzaq payı əvəzinə pul təminatı və kirayə ödənişlərini nəzərdə tutan layihə də təqdim edib. Layihəyə Parlamentin müdafiə komissiyasında baxılıb və 18 sentyabr 1919-cu il tarixdə qəbul edilib. Parlamentdə zabit və hərbi məmurların sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması barədə məruzə ilə çıxış edərkən hərbi nazir tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov zabit heyətinin orduda önəmini qeyd edərkən bildirmişdir ki, ordunun döyüş qabiliyyətinin artırılması, nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi üçün ilk növbədə zabit və hərbi məmur heyətinin sosial-məişət problemlərini həll etmək, onları maddi cəhətdən təmin etmək lazımdır. Bu kimi tədbirlər həyata keçirilməsə, ixtisaslı kadrlar ordudan ayrılıb daha gəlirli sahələrdə çalışmaq üçün imkanlar axtaracaqlar. Ordunun cəlbəciliyini artırmaq üçün zabit heyətinə tələb etdiyimiz bu ağır şərtlər müqabilində xidmətlərə görə uyğun imkanlar və şəraitlər yaratmaq şərtdir. O qeyd edirdi: “Zabitin geyimi üçün nə qədər bahalı şeylər gərək olduğu hamıya məlumdur. İstinasız olaraq cəbhədə olmuş bütün zabitlər ordu tərəfindən onlara verilmiş səhra ləvazimatlarından, hərbi geyim dəstlərindən, minik atlarından, evlərindən məhrum olmuşlar. Bu qism şeyləri düzəltmək üçün külli miqdarda pul xərcləmək lazımdır. Hamıya ağır təsir edən bahalıq ziyadəsincə zabitinə sui-təsir etməkdədir. Ailələrindən uzaq düşüb, kənd və yolsuzluq yerlərdə yaşamağa məcbur olan zabitə iki ev məsrəfi təyin məcburiyyətindədir. Əsgərə təlim və ölümə kimi varmağa hazırlıq tərbiyəsi üçün dəvət olunmuş zabitin əsgər nəzarətində sahibi-nüfuz və şərəf olmalıdır. Bunun üçün zabitin yalnız mərifət cəhətinə deyil, zahirən dəxi əsgərə hüsni-təsir bəxş olmalıdır. Onun geyimi daima təmiz və axır olması vacibdir. Azərbaycanın iqtidarlı və təcrübəli zabitinə ehtiyacı ziyadədir. Müstəqil yaşayan millət ordusuna rus ordusuna məmnuniyyətdə

bulunmuş yabançı millətlərdən zabitin dəvəti məcburiyyətindəyik. Biz xüsusda olduqca diqqətli intixabi lazımdır. Əsgərin ədəmi-mövcudiyyətini və əsgərlik tərbiyəsi görməmiş əhalidən əsgər toplanmasını nəzərə alarsaq, yeni ordu təşkilatı üçün ən təcrübəli və iqtidarlı zabitin lüzumiyyəti icab edər hər bir hökumət dairəsində artıq maaşlar məmuriyyət mümkün olduğu üçün bunları hərbiyə məmnuniyyətinə gətirmək və gətirəndə saxlamaq üçün artacaq maaş ilə maraqlandırmaq vacib olacaq” [11, v.200].

Hərbi nazir Parlament tərəfindən təsdiq edilən maaş cədvəllərini 21 sentyabr 1919-cu il tarixli 422 nömrəli əmri ilə ordu üzrə elan edir [12, v.169]. Qəbul edilən qərara görə, orduda zabit və hərbi məmur heyəti üçün maaşlar, ərzaq payı əvəzinə pul təminatı və kirayə ödənişləri aşağıdakı kimi nəzərdə tutulur. Əvvəlcə verilən ərzaq formasındakı ərzaq payları isə mövcud qiymətlərə uyğun olaraq general, zabit və hərbi məmurların aylıq ödənişlərinə əlavə edilir və bununla da onlara ərzaq verilməsi dayandırılır. Parlamentin təsdiq etdiyi ödənişlər Cədvəl 1 və 2-də göstəriləyi kimi olub [13, v.170]:

Cədvəl 1. Zabit heyətinə aid ödənişlər

Vəzifə/Rütbə	Vəzifə maaşı	Ərzaq payı əvəzinə pul təminatı	Kirayə	Nümayəndəlik	Cəmi (aylıq)
Hərbi nazir	2470	7180	600	1600	11850
Hərbi nazirin müavini	2470	4480	300	1400	8650
Baş Qərargah rəisi (Ümumi qərargahın rəisi)					
General-leytenant	1950	4275	275	–	6500
General-mayor	1560	4265	275	–	6100
Diviziya komandiri					
General-leytenant	1950	3850	275	–	6075
General-mayor	1560	3840	275	–	5675
Diviziya komandirinin müavini					
General-mayor	1560	3320	250	–	5130
Polkovnik	1430	3320	250	–	5000
Hərbi Nazirliyin dəftərxana rəisi (polkovnik)	1430	3320	250	–	5000
Alay komandiri					
Polkovnik	1430	3120	250	–	4800
Podpolkovnik	1170	3120	250	–	4540
Alay komandirinin müavini					
Polkovnik	1430	2575	225	–	4230
Podpolkovnik	1170	2575	225	–	3970
Tabor komandiri					
Podpolkovnik	1170	2530	200	–	3900
Kapitan/rotmistr	910	2530	200	–	3640
Bölük komandiri (kapitan/rotmistr)	910	2235	175	–	3320
Böliyün baş zabiti (kapitan/rotmistr)	910	1740	175	–	2825
Ştaps-kapitan/ ştaps-rotmistr	780	1690	150	–	2620
Poruçik	650	1630	150	–	2430
Podporuçik/kornet	520	1610	150	–	2280
Praporşik	390	1460	150	–	2000
Podpraporşik	–	–	–	–	800

Hərbi məmur heyətinə aid ödənişlər isə aşağıdakı cədvəldə göstərilən qaydada təsdiq edilmişdir [14, v.171]:

Cədvəl 2. Hərbi məmur heyətinə aid ödənişlər

Vəzifə	Maaş, ərzaq payı əvəzinə pul təminatı və kirayə ödənişlərinin cəmi (aylıq)
Həkimlər	
Hərbi-sanitar hissə rəisi	5675
Ezamiyyətlər və tapşırıqlar üzrə həkim	4800
Yerli lazaretlərin baş həkimi	4500
Artilleriya divizionu həkimləri	4500
Alayın baş həkimi	3960
Kiçik həkimlər	3500
Baytar hissəsinin rəisi	4500
Baş baytar həkim	3500
Kiçik baytar həkim	3200
Tibb feldşeri	1800
Məmurular	
VII dərəcə	3000
VIII dərəcə	2280
IX dərəcə	1800
Baş imam/molla	3200

Cədvəl 1 və 2-dən görüldüyü kimi, orduya kadr heyətinin cəlb edilməsini artırmaq məqsədilə əmək haqlarında köklü dəyişiklik edilmişdir. Bu zaman rütbə və vəzifələr arasında fərq yaratmaqla xidmətdə motivasiya sistemi formalaşdırılmışdır. Rütbə və vəzifə yüksəlişi zabit heyətinin sosial-məişət şəraitinə birbaşa təsir edən amilə çevrilmişdir. Zabit və hərbi məmuruların asudə vaxtlarının səmərəli təşkil olunması, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların ucuz və keyfiyyətli qidalanmaları, qarnizonlarda zabit klublarının təşkili üçün Hərbi Nazirliyin büdcəsindən maliyyə vəsaiti də ayrılmışdır. Bu klublar hətta qarnizonlardan kənar yerdə yerləşən əlahiddə alaylarda da təşkil edilmişdir [15, v.8–9]. Hərbi qulluqçuların ərzaq normalarında da köklü dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, zabit və hərbi məmurular da daxil olmaqla, bütün şəxsi heyətin qida rasionu tez bir zamanda milliləşdirilmişdir. Hərbi nazirin 11 dekabr 1918-ci il tarixli 7 nömrəli əmri ilə şəxsi heyətə milli mətbəxə aid plov, dolma, bozbaş, şorba və piti kimi yeməklərin verilməsi ordunun qida menyusuna daxil edilmişdir [16, v.5]. Yeməklərin yalnız kərə yaği ilə bişirilməsi tələb kimi irəli sürülmüşdür [17, v.47].

Bundan əlavə, zabit və hərbi məmuruların aylıq məvacibləri ödənilməklə ildə bir dəfə 30 gün və ya iki ildə bir dəfə 60 gün müddətinə məzuniyyətə buraxılmaq qaydaları da hərbi nazirin 01 yanvar 1919-cu il tarixli 3 №-li əmri ilə müəyyən edilmişdir [18, v.3]. 1919-cu il oktyabr ayının 23-dən isə orduda xidməti ezamiyyətə və ya yeni xidmət yerinə göndərilən zabit və hərbi məmurulara dəmiryolu və su nəqliyyatı üçün Ümumi qərargahdan biletlərin verilməsinə başlanılmışdır. Bu zaman yalnız fayton xərcləri avans şəklində nağd pulla ödənilib [19, s.361].

Zabidlərdə milli-mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında öz rolu olan dini dəyərlərə ehtiramla yanaşılmasına da xüsusi diqqət yetirilməklə məsələyə prinsipial münasibət nümayiş etdirilib, dini dəyərlərin təbliğində Vətənə sdaqət hissələrinin aşılmasına xüsusi yer verilib. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi milli ordu daxilində digər dinlərə qarşı münasibətdə tolerantlıq göstərib. Dini dəyərlərə ehtiramla yanaşılması, əslində, ordu ilə xalq arasında bağlılığın gücləndirilməsi baxımından böyük

əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, xristian dininə mənsub zabit və hərbi məmurlara öz dini mərasimlərinin icrası üçün həm şərait yaradılmış, həm də xristian bayramlarında həmin hərbi qulluqçulara istirahət verilmişdir [5, s.53].

Şəhid, həlak olmuş və ya vəfat etmiş hərbi qulluqçular son mənzilə böyük ehtiramla yola salınıblar. Mərhumun dəfninə göstərilən ən adi səhlənkarlıq hərbi qulluqçuların qayğısına, onların dini, əənəvi tərbiyəsinə göstərilən səhlənkarlıq kimi qiymətləndirilib. Dinindən asılı olmayaraq, dəfn tədbirlərinin icra edilməsi üçün Hərbi Nazirliyin və hərbi hissələrin smetasında xüsusi xərclər də nəzərdə tutulmuşdur. Hərbi nazirin 20 oktyabr 1919-cu il tarixli 485 nömrəli əmri ilə 01 yanvar – 31 dekabr 1919-cu il üçün hərbi qulluqçuların dəfninin təşkilindən ötrü aşağıdakı normalar da müəyyən edilmişdir [20, v.51]:

Cədvəl 3. Dəfn xərclərinə aid ödənişlər

Hansı ehtiyac üçün	01 iyunadək				01 iyundan sonra			
	müsəlmanlar üçün		xristianlar üçün		müsəlmanlar üçün		xristianlar üçün	
	rubl	qəpik	rubl	qəpik	rubl	qəpik	rubl	qəpik
Qəbrin qazılması	30	–	30	–	40	–	50	–
Kəfən	Hərbi Nazirliyin İntendant İdarəsi tərəfindən təmin edilir							
Dəfn üçün ətirli mayelər	25	–	–	–	50	–	–	–
Qəbir üçün taxta	50	–	–	–	80	–	–	–
Cənazə	–	–	150	–	–	–	280	–
Əklil, ayinlər üçün	–	–	50	–	–	–	80	–
Qəbirüstü xaç	–	–	50	–	–	–	80	–
Cəmi	105	–	280	–	170	–	490	–

Hərbi qulluqçular arasında dininə və irqinə görə fərq qoyulmadığını smeta xərclərində xristian dininə mənsub hərbi qulluqçulara daha çox vəsait ayrılmasından da görmək olar. Hərbi nazirin əmri ilə hətta hərbi qəbiristanlığa qulluq edilməsi və onun qorunması üçün Bakı yerli lazaretin tərkibində xüsusi ştat da ayrılmışdır [21, v.101]. Yuxarı rütbəli zabidlərin dəfn mərasimi ilə aşağı rütbəli zabidlərin dəfn mərasimi arasında heç bir fərq qoyulmamasına misal olaraq, xidməti vəzifəsinin icrası zamanı yatalaq xəstəliyindən vəfat etmiş 3-cü Şəki süvari alayının zabiti podpolkovnik Şahverdixan Ziyadxanovun dəfninin təşkili üçün hərbi nazirin imzaladığı əmri göstərmək olar. Əmrdə göstərilirdi ki, mərhumun evinə hərbi naryad göndərsin. Bu naryada 3-cü Şəki süvari alayının mövcud olan bütün şəxsi heyəti, artilleriya briqadasının bir artilleriya batareyası, bir bölük yunker və orkestr daxil idi. Dəfn mərasimində Hərbi Nazirliyin bütün zabidlərinin iştirak etməsi zəruri idi [22, v.23–24]. Gürcüstan Respublikasının Tiflis şəhərində malyariya xəstəliyindən müalicə alarkən vəfat edən 2-ci piyada diviziyası komandirinin müavini polkovnik Kəsəmənski Şirinbəy Cəfər oğlunun Gürcüstan Respublikasından cənazəsinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və dəfni üzrə xərclər Hərbi Nazirlik tərəfindən ödənilmişdir [23, v.16].

Digər bir tərəfdən, xidməti vəzifələrinin icrası zamanı vəfat etmiş, həlak və ya şəhid olmuş zabit və hərbi məmurların ailə üzvlərinə birdəfəlik maddi yardımlar verilmişdir. Xidməti vəzifələrinin icrası zamanı yaralanmış və ya xəstələnmiş zabit və hərbi məmurların müalicə xərcləri Hərbi Nazirlik tərəfindən ödənilmişdir. Onların qəhrəmanlıq və ya fədakarlıqları hərbi nazirin əmrləri ilə ordu üzrə elan edilmişdir. Məsələn, Baş Qərargahın General-kvartirmeyster İdarəsinin baş adyutantu gürcü millətindən olan kapitan Kiknadzenin 27 yanvar 1920-ci il tarixdə xidməti vəzifəsinin icrası zamanı həlak olması ilə əlaqədar onun Gürcüstan Respublikasında dəfn edilməsi üçün bütün xərclər [24, v.54], 2-ci artilleriya briqadasının 1-ci yüngül artilleriya divizionunun batareya komandiri kapitan Şahzadə Qacar Fridun Mirzə Seyfulla oğlunun müalicə və dəfn xərcləri [25, v.128] Hərbi Nazirlik tərəfindən qarşılanmışdır. Xidməti vəzifəsinin icrası zamanı həlak olan süvari diviziyasının 3-cü Şəki süvari alayının zabiti

praporşik Vəkilov Mahmudağa Əbdürrəhman oğlunun həlak olması ilə əlaqədar atasına 5.000 rubl həcmində maddi yardım ödənilmişdir [8, s.39]. 2-ci piyada diviziyasının 5-ci Bakı piyada alayının 3-cü piyada taboru komandiri gürcü millətindən olan podpolkovnik Kutateladzeyə 1920-ci ilin mart-aprel aylarında Qarabağda erməni daşnaklarına qarşı aparılan əməliyyatlar zamanı yaralandığına görə müalicə xərclərinin ödənilməsi üçün 10.000 rubl həcmində maddi yardım verilmişdir [26, v.187]. Xankəndi yerli lazaretin baş həkimi kollec müşaviri Kusev Pavelin xidməti vəzifəsinin icrası zamanı səpmə yatalağ xəstəliyinə yoluxması və vəfat etməsi ilə əlaqədar hərbi nazir onun ailəsinə təqaüd kəsilməsi barədə hökumət qarşısında vəsatətlə çıxış etmiş və eyni zamanda Hərbi Nazirliyin xərclər smetasından ailəsinə 3.000 rubl həcmində birdəfəlik maddi yardım ayrılması barədə göstəriş vermişdir [27, v.21].

Hərbi Nazirlik zabitlər üçün geyim formalarını daşıma qaydaları və tələblərini də hazırlamışdır. Yeni qaydalara uyğun olaraq çar ordusundakı baş geyim forması olan furajkalar Cümhuriyyət ordusunda qadağan edilir və bütün mövsümlərdə zabitlərdən papaq gəzdirmələri tələb olunur. Yeni baş geyim formasına keçid üçün zabit heyətinə bir ay vaxt verilir. Papaqlar artilleriya, süvari, mühəndis qoşunlarında və qərargahlarda qara rəngdə; papaqların üst hissəsi süvari bölmələrində 1-ci alay üçün ağ, 2-ci alay üçün göy, 3-cü alay üçün qırmızı və 4-cü alay üçün isə narıncı rəng müəyyən edilir. Piyada bölmələri üçün isə sarı-qəhvəyi rəng müəyyən olunur. Baş geyim forması bütün general, zabit və əsgər heyəti üçün eyni formada olmalı idi [28, v.38]. İki dövlət arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Cümhuriyyət ordusunda həqiqi hərbi xidmət üçün göndərilən Gürcüstan ordusunun general və zabit heyəti də Cümhuriyyət ordusuna aid fərqlənmə nişanlarını gəzdirməli olublar [29, v.51–52].

Hərbi qulluqçuların mükafatlandırılması və təltifin forması onların hərbi xidmətinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin başlıca vasitələrindən olub. Tədqiqatlardan görünür ki, mükafatlandırma hərbi xidmətin keyfiyyətinə, səmərəliliyinə, hərbi xidmətdə qalma müddətinə, hərbi xidmətdən tərxis olunma və s. məsələlərə təsir göstərmişdir.

Arxiv sənədlərinin təhlilindən aydın olur ki, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi tərəfindən hərbi qulluqçuların və hərbi məmur heyətinin mükafatlandırılması və təltif edilməsi məqsədilə də səmərəli işlər aparılmışdır. Hərbi qulluqçuların fəaliyyətlərinin nəticəsinə görə layiq olduğu qiyməti alması onlarda böyük ruh yüksəkliyi yaradacağını, onları yeni nailiyyətlərə sövq edəcəyi faktorunu Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi və hökumət rəsmiləri diqqətdə saxlayıb. Məhz bu səbəbdən Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi hərbi xidmətdə olanları mükafatlandırmaq üçün orden və medalların təsis edilməsi ilə bağlı Parlament qarşısında təşəbbüs ilə çıxış etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Parlamentə hərbi və mülki xidmətlərə görə ilk “İstiqlaliyyət” ordeninin layihəsi təqdim edilmişdir [30, v.25].

Nəticə

Yuxarıda sadalanan faktlar göstərir ki, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi rəhbərliyinin zabit və hərbi məmurların sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində məqsədyönlü fəaliyyətləri onların hərbi xidmətinin keyfiyyətinə, səmərəliliyinə, hərbi xidmətdə qalma müddətinə, hərbi xidmətdən tərxis olunma və s. kimi qərarlarına təsir göstərmişdir. Məhz bu qəbildən olan tədbirlər öz xidməti fəaliyyətinin nəticəsinə görə layiq olduğu qiyməti almaları zabit kadrlarında böyük ruh yüksəkliyi yaratmış, vəzifə borclarına məsuliyyət hissini artırmış, hərbi xidmətə motivasiyaya səbəb olmuş və onları yeni nailiyyətlərə sövq etmişdir. Cümhuriyyət ordusunun sosial-mənəvi ovqatında nəzərəcarpacaq dəyişikliklərin yaranması Hərbi Nazirliyin məqsədyönlü şəkildə apardığı işin ardıcılığı və sistemliliyinin nəticəsi idi. Belə fəaliyyətlər Cümhuriyyət ordusunda peşəkar zabit və hərbi məmurların yetişməsinə və bu qəbildən olan məqsədyönlü işlər zabit və hərbi məmur heyətinin orduya cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Агамалиева, Н. (Максвелл, Н.) Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918–1920 гг / Н.Агамалиева, Р.Худиев. – Баку: ЭЛМ, – 1994. – 112 с.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahının Baş idarəsi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2898, siyahı № 2, iş № 22, vərəq – 4.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 1, vərəq – 1-2.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1 iş № 2 vərəq – 3-4.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920): Армия (документы и материалы) / Главное Архивное Управление при кабинете министров Азербайджанской Республики. – Баку: Изд-во Азербайджан, – 1998. – 440 с.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 40, vərəq – 1-2.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 4, vərəq – 178.
8. Сборник приказов по военному ведомству Азербайджанской Демократической Республики: [в 3 томах] / Под ред. проф. А.Шахбазов – Баку: Маариф, – т.2. – 2018. – 568 с.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 4, vərəq – 167.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 3, vərəq – 182.
11. Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri Mehmandarovun Parlamentdə çıxışının stenoqramının surəti //Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 79, vərəq – 200.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 3, vərəq – 169.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 3, vərəq – 170.
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 3, vərəq – 171.
15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 40, vərəq – 8-9.
16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 1, vərəq – 5.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 6, iş № 2, vərəq – 47.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 6, iş № 2, vərəq – 3.
19. Сборник приказов по военному ведомству Азербайджанской Демократической Республики: [в 3 томах] / Под ред. проф. А.Шахбазов – Баку: Маариф, – т.1. – 2018. – 504 с.
20. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 6, vərəq – 51.
21. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 39, vərəq – 101.
22. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 5, vərəq – 23-24.
23. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 39, vərəq – 16.
24. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 39, vərəq – 54.
25. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 39, vərəq – 128.

26. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 39, vərəq – 187.

27. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı № 1, iş № 5, vərəq – 21.

28. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Gürcüstan Respublikası Hökuməti yanında Diplomatik nümayəndəliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 897, siyahı № 2, iş № 23, vərəq – 38.

29. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №6, iş № 4, vərəq – 51-52.

30. Azərbaycan Demokratik Respublikası Birinci Azərbaycan Respublikasının ordenlərinə görə müsabiqə materialları // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 277, siyahı №2, iş № 78, vərəq – 25.

Аннотация

**Социально-бытовые вопросы офицеров и
военные чиновники Армии АДР
Атамалы Шахбазов**

В статье на основе первоисточников проводится углубленный анализ социально-бытовых условий военнослужащих Армии АДР. Прослежена проводимая Правительством и Министерством обороны политика по улучшению социально-бытовых условий личного состава в армии и показано ее влияние на привлекательность армии, боевую подготовку и национально-нравственное воспитание.

Ключевые слова: офицерский состав, национальные офицеры, зарплата, питание, Военное ведомство

Abstract

**Social and living issues of officers and military servants
in the Republican Army
Atamali Shahbazov**

The article on the basis of primary sources provides in-depth analysis of the social and living conditions of those who served in the Republican Army. The policy pursued by the Government and the Ministry of Defense to improve the social and living conditions of personnel in the army was followed and shown its impact on the attractiveness of the army, combat training and national-moral conditions.

Keywords: officers, national officers, salary, social and living conditions, Ministry of defence

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 02.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 23.04.2022

UOT 159.9

TARIXİN BÖYÜK QAYIDIŞ TRIUMFU

Yaşar Əhmədov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

E-mail: mr.yashar61@mail.ru.

Xülasə. Azərbaycanın iki əsrdən çox davam edən tarixi ədalətsizliyə son qoyan 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı Zəfər tariximizin şanlı səhifəsidir – bu müharibə xalqımıza qarşı törədilmiş vəhşiliyin dayandırılması və tarixi ədalətin bərpa olunmasının başlanğıcı oldu. Azərbaycan Ordusu öz Ali Baş Komandanının rəhbərliyi altında tarixi missiyasını şərəflə yerinə yetirərək işğal altında olan əzəli torpaqlarımızı düşmən tapdağından azad etməyə nail oldu. Böyük Qayıdışın birinci mərhələsi uğurla başa çatdı, indi isə ikinci mərhələnin başlanğıcına start verilmişdir: Zəngəzurdan başlanan bu yürüş 1918-ci ilə qədər, yəni vaxtilə İrəvanın verilməsinə qədər olan əraziləri əhatə edəcəkdir. Böyük Qayıdışın üçüncü mərhələsi 1918 – 1800-cü illərdə itirilmiş ərazilərin qaytarılmasını nəzərdə tutur. Əminik ki, Müzəffər Ordumuz, onun Ali Baş Komandanı bu şərəfli missiyanı da uğurla həyata keçirəcəkdir.

Açar sözlər: soyqırımı, deportasiya, Böyük Qayıdış, tarixi ədalət

Bəşəriyyətin bu gün üzləşdiyi həm siyasi, həm də iqtisadi böhran hamını narahat edir. Dünyanın hər yerində milli zəmində baş qaldıran münaqişələr, xalqlar arasında yaşanan problemlər və onları aradan qaldırmaq üçün seçilən vasitələr hər kəsi düşündürür. Biz bu gün bəşəriyyətin tarixində heç vaxt olmayan bir dönüş mərhələsində, bəşəriyyətin bəlkə də bir neçə min il bundan sonrakı taleyinin həll olunduğu bir vaxtda, insanın bioloji növ kimi təkamül istiqamətinin müəyyənləşdiyi bir mərhələdə yaşayırıq. Bu gün insan nəslinin fiziki yaşaması qəlbinin radikal dəyişməsindən asılıdır, bu dəyişiklik olmasa bəşəriyyətin məhvi labüddür. Pulun, var-dövlətin əsiri olan müasir cəmiyyətə daha çox mənəvi dəyərləri qiymətləndirmək bacarığını aşılamaq lazımdır – özünün, doğmalarının, bütövlükdə bəşəriyyətin sabahı ilə bağlı narahatlıq hissi yaşayan hər kəs üçün bu, həyat devizi olmalıdır. Ümid edirik ki, bəşəriyyət yarananların məhv olmasına imkan verməyəcək, buraxılan səhvləri düzəldəcək və həyatın davam etməsinə, insanların xariqələr yaratmasına şərait yaradacaqdır.

Hamımız dərk edirik ki, çətin günlər yaşayırıq, ancaq gələcəyə nikbin baxırıq, yeniyə, yaxşı dünyaya, kamil insana gedən yolu axtarıq. Əgər səhvlərdən və problemlərdən danışırıqsa, bunu pessimist əhvali-ruhiyyə kimi qəbul etmək lazım deyildir. Çünki görmədiyimiz səhvləri düzəltmək mümkün deyildir. Hər hansı səhvi deməkdən heç kim zövq almır, bunda məqsəd növbəti addımda səhvləri düzəltməkdən, pisdən yaxşıya doğru hərəkət etməkdən gedir. Olan problemin mahiyyətini anlamadan, onu həll etməyin yolunu görmədən nəyi isə dəyişmək, yaxşılaşdırmaq mümkün deyildir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi, əgər hər kəs öz şəxsi məsuliyyətini başa düşsə və onu yerinə yetirsə, əgər biz gücümüzü birləşdirsək və hiss etsək ki, birgə işləyə bilərik, onda bu gün qarşımızda duran problemləri həll edə bilərik. Nikbinlikdən eyforiya kimi yox, konstruktiv istiqamətlənən realizm kimi, gələcəyə ümidlə baxmaq və onu bu gündən fərqli, yaxşı, daha xoşbəxt görmək bacarığı kimi danışmaq lazımdır [1, s.87].

Əsrlər boyu bizə qarşı olan haqsızlığa, əsassız torpaq iddialarına, xalqımıza qarşı dəfələrlə törədilən soyqırımı faciələrinə, yaşanan qaçqınlıq faciəsinə dünyanın biganəliyi xalqda pessimist əhvali-ruhiyyə yaratmışdır. Xalqın uzun illər ərzində yaşadığı bu aciz, məğlub durumu aradan qaldırmağa, onun sabaha olan inamını özünə qaytarmağa, xalq-dövlət birliyinə sözdə yox, əməldə nail olmağa böyük ehtiyac var idi. Ən sevindirici hal odur ki, müzəffər ordumuz Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında qazandığı qələbələrini ilə xalqın özünə olan inamını qaytara bildi.

2020-ci ilin sentyabrın 27-də ölkə Prezidentinin xalqa müraciəti yeni həyatın başlanmasına çağırış oldu. Hamı dərk etdi ki, insan üçün ən böyük nemət özünə məxsus olmaq bacarığıdır. İnsan tək olanda

özünün kim olduğunu görə bilir: yaxşı olardı ki, sakit bir yerdə tənhalığa çəkilib həyatla, özünüzlə bağlı düşüncələrinizi saf-çürük edərək, sabahla bağlı işlərinizi müəyyənləşdirmək və hər anınızın qədrini bilməyiniz haqqında düşünəsiniz. İnsan başını dik tutub yaşamağı, külək və dumanın arasından uçan yay kimi daha yüksəklərə, səməyə doğru yüksəklərə can atmağı bacarmalıdır. Tarix göstərmişdir ki, gül-çiçək səpilmiş yol heç vaxt şöhrətə apara bilməz, dövlət xadimi bu yolu özü salmalı, ilk dəfə özü getməli, ilk cığıracan kimi bu yolun məsuliyyətini öz üzərinə götürməyi bacarmalıdır. Dantenin *“insanlar nə deyir-desin mən öz yolumla gedəcəm”* deyəti ilə yaşayan dövlət başçısı *“nəyi, nə vaxt və necə etməyi”* bacarırsa, bu həmin dövlətdə yaşayan xalqların xoşbəxtliyidir. Ədalətin zəfər çaldığı dünyanın memarı olan Prezidentimiz öz adını Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazdı, *“Böyük Qayıdış”* əsərinin müəllifi, dövlətimizin ərazi bütövlüyünün memarı oldu.

Biz insanlar yalnız çətinliklərlə üzləşəndə, əzab çəkəndə əsl dərslər alırıq. Həyat bizə öyrədir ki, hər dəfə ağır hiss edəndə dayanmalı və özümüzlə sual verməliyik: *“Nə üçün mən əzab çəkirəm? Bu an həyat mənə nəyi öyrətmək istəyir? Bu ağrıların arxasında nə dayanır? Bütün bunlardan nəyi mən özüm üçün götürməliyəm”*. Hər bir xalq üçün əsl xoşbəxtlik odur ki, onun bu suallara cavab tapmağa kömək edən, ona bu cavaba doğru gedən yolda bələdçilik edən müdrik dövlət başçısı var. Sevindirici hal odur ki, xalqımızı doğru yolla aparan sərkərdəmiz var: bu heç də hər xalqa qismət olmayan bəxtəvərlikdir [2, s.128]. Dövlət başçısı yaşamağı, ölkəni idarə etməyi öyrənəndə tale həmişə onun qarşısında müəyyən sınaqlar qoyur və əgər o bu sınaqları dəf edirsə, onda tam inamla yeni sınaqları gözləyə bilər, çünki bunları da dəf etməyə daxili gücü var və başa düşür ki, həyatı məhz bu cür, müəyyən çətinlikləri dəf etməklə öyrənəcək. Müstəqillik əldə edən ölkənin üzləşdiyi çətinlikləri ilk vaxtlardan yaşayan, dövlətimizə qarşı olan ikili standartlarla mübarizə aparan dövlət başçısı uzun illərdən sonra qarşımızda dayanan problemin həllinə yeni yanaşmanı əsl məqamında bəyan etdi, Azərbaycan dövlətçilik tarixinin, bütövlükdə dünya tarixinin yeni mərhələsinin fəlsəfəsini yazmağa başladı. Son dövrdə yaşananlar ölkə rəhbərinin bu yoldakı qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirdi – Prezidentin dünyanı idarə edən nəhəng dövlət liderlərinin ağır təzyiqlərinə məhəl qoymadan qüdrətli dövlət başçısı kimi mövqə sərgiləməsi, 30 ilin çətinliklərini dəf etməklə keçdiyi həyat yolundan gəldiyi qənaəti ortaya qoyması qürurverici məqamdır. Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı xalqları, ümumiyyətlə bəşəriyyəti məhv olmaqdan xilas etmək üçün Ulu Tanrının seçim etdiyi peyğəmbərlər olmuşdur – məhz onlar bu böyük missiyanı öz üzərlərinə götürərək İnsanlığı xilas etmişlər – XXI əsrdə bu şərəfli işi yerinə yetirmək missiyası Ali Baş Komandan İlham Əliyevə nəsib oldu.

Ölkə başçısının hələ 2009-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yubileyində Qərbə inteqrasiyanın pis cəhətlərini tənqid etməsi, Qərbin ikili mövqeyinə mənfi yanaşmasını uca səslə deməsi, onların bu gün Şərqi dünyasına qarşı düşmənçiliyini, İslam dəyərlərinə olan mənfi yanaşmalarını, dünyanı müsəlman-xristian qarşıdurması ilə təhlükəli həddə gətirmələrini ifşa etməsi qətiyyətli addım idi. Avropaya inteqrasiyadan imtina etmək, böyük dövlətlərə meydan oxumaq, xristian dünyasının səhvlərini dövlət başçısı mövqeyindən tənqid etmək böyük cəsarət tələb edir və Prezident bu addımı atdı. Vaxtilə Ulu öndər Heydər Əliyevin Sovetlərin güclü olduğu 70-ci illərdə rejimi, orada olan korrupsiyanı tənqid etməsi birmənalı qarşılanmamışdır – *“Literaturnaya qazeta”*ya verdiyi müsahibədə ədalətin zəfər çalmasını öz amalı kimi təqdim edən Heydər Əliyevin siyasi xəttini şərəflə davam etdirən Prezidentimiz bu gün bütün dünyada ədalətin bərpası uğurunda mübarizəni öz amalı kimi elan edib [3, s.173]. Tarixin müxtəlif dövrlərində haqsızlıqlarla üzləşən Azərbaycan həmişə belə ədalətsiz duruma qarşı mübarizliyini nümayiş etdirmişdir – sentyabrın 27-si isə bu mübarizliyin zirvəsi oldu.

İndiki dövr keçmişdən gələcəyə gələn zaman adlı zəncirin halqasıdır. İnsan yalnız talenin ona verdiyi tarixi andan yox, bütövlükdə zəncirdən yapışmalıdır. Ancaq bu o demək deyil ki, o, yaşadığı dövrə qarşı laqeyd olmalıdır. Mən əminəm ki, insana bütün bəşəri problemlər, istər mənəvi və maddi, istər iqtisadi və sosial, istərsə də siyasi və istənilən digər problemlər aiddir. Böyüdüyümüz dünya dağılır: onun mənəvi dəyərləri aşınır, sürətlə unudulur, adamlar istiqamətlərini itirmişlər, gənclər yaşlı nəsələ qarşı köklənmişlər, siyasi mübarizə uydurulub, siyasi partiyalar bir-birinə qarşı dayanıb. Düşünürdüm ki, elə bir hərəkət, qurum yaratmaq vaxtıdır ki, o, insanları birləşdirsin, onlar arasında dostluq və qardaşlıq münasibətləri yaratsın, bütöv, yeni və yaxşı dünyanın inkişafına kömək edə bilsin. İndi

hadisələri sadəcə olaraq təhlil etmək kifayət deyil, həm də bəşər övladının insani dəyərlər sistemi ümumiləşdirilməlidir.

Bu ağır missiyanı sentyabrın 27-də Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz üzərinə götürdü və təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bölgənin, bəlkə də dünyanın ən yeni tarixini yazmağa başladı və yaranmasına ehtiyac duyulan “Yeni dünya”nın memarı oldu. Ancaq unutmamaq olmaz ki, tarix həm də gələcəyin pyedestalıdır. Tarix təkrarlanmır, lakin tarix baş verənlərdən, yaşananlardan xalqların necə nəticə çıxarmasını təftiş etməyə meyillidir. 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi mart qırğını qurbanlarının dəfn olunduğu Çəmbəkənd qəbiristanlığını dağıdıb yerində istirahət-əyləncə parkı yaratdıq, 1990-cı ildə həmin parkın yerində yenə də erməni vəhşiliyinin qurbanları üçün Şəhidlər xiyabanı salmalı olduq – tarix bizi baş verənlərdən nəticə çıxarmadığımız üçün cəzalandırdı.

Dünyanın demək olar ki, hər yerində mövcud olan münaqişələrin arxasında aparıcı dövlətlərin kapital qazanmaq niyyəti dayanır – silah satmaqla varlanmaq istəyən bu dövlətləri həmin silahların gətirdiyi dəhşətli faciələr narahat etmir. Prezident İlham Əliyevin Qərbin belə qorxulu mövqeyini, onun Şərqi dəyərlərinə olan biganəliyini, dünyanı dini qarşıdurma ilə üz-üzə qoymasını tənqid edərək Avropaya inteqrasiyadan imtina etməyini cəsarətlə bildirməsi qürurverici hadisədir. Otuz ildir yaşadığımız hərbi münaqişəyə, torpaqlarımızın işğal altında olmasına laqeyd yanaşan dünya tarixi ədaləti bərpa etməyimizə qısqançılıqla yanaşmadığını, Prezidentimizin qətiyyət nümayiş etdirməsindən narahatlığını gizlədə bilmir [4, s.79]. Atəşkəs rejimi olmasına baxmayaraq, demək olar ki, hər gün ermənilərin onu pozması nəticəsində şəhid versək də, bu hala dünya susurdu, münaqişənin həlli üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş böyük dövlətlər heç bir reaksiya vermirdi. Hələ bu azmış kimi, münaqişəni nizamlamaq missiyasını öz üzərinə götürən dövlətlərin bu illər ərzində qarşı tərəfi silahlandırması, torpaqları işğaldan azad etməyə “etnik” don geyindirməyə cəhd etməsi dünyanı hansı bələlərin gözləməsinin göstəricisidir. Azərbaycan ordusunun işğal olunmuş ərazilərdəki uğurlarından narahat olan, münaqişənin dinc yolla həll olunması missiyasını ötən 30 ildə həll etməyə maraqlı olmayan Minsk qrupunun həmsədr dövlətlərindən birinin başçısının “xristian qardaşlığı” ilə bağlı bəyanatı Azərbaycan Prezidentinin görkəmli sərkərdə, yetkin siyasi xadim, xalqı bir yumruq kimi birləşdirməyə qadir olan şəxsiyyəti qarşısındakı narahatlığının göstəricisidir.

Qərb, xristian dünyası bizim böyük Qayıdışımızdan, bu Qayıdışın memarı olan Ali Baş Komandanımızın qətiyyətli sərkərdəliyindən narahatdır – bu gün torpaqlarımızı yadelli düşmənlərin tapdağından xilas etmək üçün başladığımız zəfər yürüşü onları məyus edir. Bu tarixi Qayıdışdır, tarixi ədaləti bərpa etmək, tarixin müxtəlif dövrlərində xalqımıza qarşı olan haqsızlığın aradan qaldırılması üçün Ali Baş Komandanın başladığı müqəddəs işdir və bu müqəddəs işin birinci mərhələsi uğurla başa çatmışdır.

İlkin olaraq 2020-ci ildən 1988-ci ilə Qayıdış oldu – işğal olunmuş 20 faiz torpaqlar geri alındı, öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşən soydaşlarımızın öz torpaqlarına dönmələrinə şərait yaradıldı. 1918-ci il mayın 29-da Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İrəvanı Ermənistanın inzibati mərkəz kimi güzəştə gedəndə irəli sürülən əsas tələblərdən biri məhz Qarabağa qarşı erməni iddialarının götürülməsi idi, lakin erməni diğaları bu razılaşmanı pozaraq Qarabağa qarşı dəfələrlə əsassız iddialarla çıxış etmişlər. 1920-ci il martın 22-də ermənilərin bolşeviklərin köməyi ilə Şuşada qaldırdığı qiyamla Qarabağ ətrafında hadisələrin yeni mərhələsi başlandı. 1921 – 1923-cü illərdə bütün Qafqaza faktiki nəzarəti həyata keçirən Rusiya K(b)P MK Qafqaz Bürosu Qarabağ məsələsində birtərəfli ermənipərəst mövqe nümayiş etdirməsi nəticəsində Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı. “Gec partlayan bomba” – DQMV-də cərəyan edən və günü-gündən genişlənən ekstremist meyillər 80-ci illərə qədər aralıq açılıq təzahür edərək yaşamaqda davam etmişdir.

Akademik A.Aqanbekyanın 1987-ci il noyabr ayının 18-də Fransanın “Humanite” qəzetinə verdiyi müsahibəsi, “Krunq” rəhbərlərinin “Moskva bizim müstəqillik tələblərimizi müdafiə edəcəyini vəd edib” şayiələri və M.Qorbaçovun köməkçisi D.Şahnazaryanın “Baş katib ermənilərin öz müqəddəratını təyinetmə haqlarına hörmətlə yanaşır və onların tələblərini qanuniləşdirməyə hazırdır” bəyanatları separatizm meyillərinin aşkar büruzə verilməsi üçün siqnal rolunu oynadı. 1988-ci ilin yanvar ayınadək

Qarabağ münaqişəsinin yeni mərhələsinin startı üçün bütün hazırlıq yekunlaşdı – fevraldan Xankəndidə mitinqlər başlandı. Bakının baş verən bu separatist meyilləri neytrallaşdırmaqda tərəddüd göstərməsi, həmçinin vilayət rəhbərliyinin ictimai asayışı pozan hadisələri yatırtmağa xüsusi həvəsinin olmaması saqqallıların real güc mərkəzinə çevrilməsinə və Ermənistandan göndərilən tapşırıqlara uyğun olaraq vəziyyəti daha da gərginləşdirmələrinə münbit şərait yaradır. Fevralın 20-də Vilayət XDS-nin fəvqəladə iclasında DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı təklif müzakirəyə çıxarılır. Həmin gün bölgəyə gələn Sov. İKP MK-nın şöbə müdiri M.Yaşın, Azərbaycanın rəhbəri K.Bağirov və Ali Sovetin sədri S.Tatlıyev, eləcə də vilayət partiya komitəsinin rəhbəri B.Gevorkov sessiyanın təxirə salınması ilə bağlı təkliflə çıxış etsələr də, onlar fit sədaları altında binadan qovulurlar [5, s.105]. Altı il öncə bu ermənilərin Azərbaycan rəhbərinin qarşısında nəinki fit çalmağa, heç səslərini çıxarmağa cürətləri çatmırdı, onlar Azərbaycan rəhbərinin önündə ikiqat təzim edərək onun adı göstərişini yerinə yetirməkdən belə xoşbəxt olduqlarını dönə-dönə bəyan edirdilər. Həmin vaxtlar bu ermənilərin Azərbaycan, Bakı adı gələndə ürəklərinə vəlvələ düşür, millətimizin hər hansı bir nümayəndəsinə öz cılızlıqlarını etiraf edirdilər. Həmin vaxtlar onlar azərbaycanlıların mərhəməti sayəsində çörək tapan erməni, biz isə ermənilərin miskinliyindən və namusundan iyirənən azərbaycanlılar idik. 1982-ci illə 1988-ci il arasında dəyişən fərq isə yalnız azərbaycanlıların əzmkarlığında və ermənilərin cəsarətində deyildi, həm də Azərbaycanın xeyrinə işləməyən zamanın ziddiyyətli mahiyyətində özünü büruzə verirdi, ən əsası isə Azərbaycanın varlığını təcəssüm etdirməli olan rəhbər altı il öncəki rəhbər deyildi.

Vilayət XDS sessiyasının DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olması barədə qərar qəbul etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükə və SSRİ Konstitusiyasına zidd olmaqla yanaşı, həm də İttifaq miqyasında muxtar subyektin separatizm meyillərinin ilk qılgıcımı idi. Hadisənin səhəri günü Vilayət PK-nın plenumu DQMV PK-nın birinci katibi B.Gevorkovun vəzifəsindən azad edilməsi ilə bağlı qərar qəbul edir, onun yerinə ekstremist “Krunk” təşkilatının rəhbəri, Xankəndidə keçirilən qanunsuz mitinqlərin aparıcısı olan V.Poqosyan təyin olunur. Mərkəzi rəhbərliyin, eləcə də Bakının razılığı ilə Dağlıq Qarabağ rəsmən baş separatçının nəzarətinə verilir. Beləliklə, vilayətdə saqqallıların başladığı avantüra qısa müddətdə uğurla tamamlanır və Azərbaycan rəhbərliyinin məsələyə laqeyd münasibəti artıq erməni əhalisində olan xofu da tamamilən dağıdır. 1988-ci ildə erməni separatçıların az vaxt ərzində qazandığı uğurların əsas səbəbi Moskvadan aldıkları çoxyönlü dəstək olsa da, rəsmi Bakının nümayiş etdirdiyi susqunluq və laqeyd münasibət də məlum proseslərin nəzarətdən çıxmasını şərtləndirdi [1, s.83].

1988-ci il fevralın 27-də Sumqayıtda başlanan mitinq səhəri günü yürüşə çevrilir, yürüşdən ayrılan qrup erməni mənzillərinə hücum edir. 1988-ci ilin may ayında Bakıdakı plenumda iştirak edən Poqosyan iclası yarımçıq tərək edərək Xankəndiyə qayıdır və burada rəsmən bəyan edir ki, nəinki bir də Bakıya getməyəcək, hətta DQMV ərazisində Azərbaycan qanunları işləməyəcək. Beləliklə, vilayətlə Bakı arasında olan kövrək inzibati əlaqələr də tamamilə kəsilir. 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanına əsasən, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində muxtar vilayət statusu saxlanılmaqla bölgədə bilavasitə Moskvaya tabe olan xüsusi idarə forması yaradılır. 1991-ci il noyabrın 27-də Azərbaycan Ali Soveti Dağlıq Qarabağda muxtar vilayət statusunu ləğv edəndə vilayət artıq tamamilən Ermənistanın nəzarətinə keçir.

1992-ci ilin ilk günlərindən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinin talanmasına başlandı – Kərkicahan, Malıbəyli, Quşçular kəndləri işğal olundu, dinc və siləhsiz əhaliyə divan tutuldu. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə keçmiş SSRİ-nin Xankəndidə yerləşən 366-cı motoatıcı alayının iştirakı ilə Xocalıda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı aktı törədildi. Xocalı faciəsi zamanı 613 nəfər (o cümlədən 106 nəfər qadın, 63 nəfər azyaşlı uşaq, 70 nəfər qoca) öldürüldü, 1.000 nəfər əlil oldu, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 nəfər uşaq hər iki valideynini, 130 nəfər uşaq isə valideynlərindən birini itirdi. Soyqırımı baş verən gecə 1.275 nəfər dinc sakin girov götürüldü, onlardan 150 nəfərinin taleyi hələ də məlum deyildir. 1992-ci ilin mayında Şuşanın süqutu ilə faktiki olaraq bütün Dağlıq Qarabağın ərazisi işğal edildi. Laçının işğalı ilə isə Ermənistandan Dağlıq Qarabağa dəhliz açıldı və bu “humanitar dəhliz”, əslində, qanlı körpüyə çevrildi – ermənilərin daha sonra işğal etdikləri Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisi (17 min kv.km) Dağlıq

Qarabağın ümumi ərazisindən (4.400 kv.km) dörd dəfə böyük idi. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğalçı hərbi dəstələri Azərbaycan sərhədlərinin 360 km-lik sahəsində irəliləyərək ərazilərimizin 20 faizədək hissəsini işğal etmiş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək 198 km-lik Azərbaycan – İran sərhədini nəzarət altına almışdılar. Erməni işğalı nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində 50 minədək azərbaycanlının yaşadığı 2 şəhər, 1 qəsəbə, 53 kənd tutuldu. Dağlıq Qarabağdan kənarında aparılan işğallarla birlikdə 890 şəhər, kənd və qəsəbə ermənilərin əlinə keçdi. Azərbaycanın civə, obsidian və perlit ehtiyatlarının hamısı, tikinti və üzlük materiallarının 35–60 faizi, meşə fondunun 24 faizi, su ehtiyatlarının 7,8 faizi işğal olunmuş torpaqların payına düşür. Burada 2 qoruq və 3 yasaqlıq, 3 iri su anbarı da yerləşir [2, s.203].

Beləliklə, 80-ci illərdəki münaqişə nəticəsində Ermənistanda yerləşən 185 Azərbaycan kəndindən 250.000 nəfərdən çox həmvətənimiz qovulub, 31.000 yaşayış evi, 165 kolxoz və sovxoz, çox sayda mal-qara qarət olunmuş, 225 nəfər öldürülmüş, 1.154-ü yaralanmışdır. Azərbaycanın 12 rayonu (təqribən 20 faiz), 700 yaşayış məntəqəsi işğal olunmuş, 24 min azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 4 minə qədər dinc əhali əsir düşmüş, itkin düşənlərin sayı 4.965 nəfərə çatır. Onlardan 320 nəfəri qadın, 69 nəfəri isə uşaqdır. 783 nəfər əsirin 43 nəfəri qadın, 18 nəfəri isə uşaqdır. Erməni əsirliyindən qurtarılan 1.325 nəfərdən 312 nəfəri qadın, 125 nəfəri isə uşaqdır. 1994-cü ildən indiyədək ermənilər əsirlər üçün 6 düşərgə təşkil ediblər: Vardenis uşaq düşərgəsi (250 nəfər), Razdan uşaq düşərgəsi (180 nəfər), Xankəndi uşaq düşərgəsi (180 nəfər), Geçəşen qadın düşərgəsi (320 nəfər), Cermuk qadın düşərgəsi (250 nəfər), Kəlbəcər qadın düşərgəsi (150 nəfər). 1992-ci ilin əvvəllərində Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi artıq beynəlxalq məkanın fəal diplomatik müzakirələr predmetinə çevrildi. 1993-cü il noyabrın ortalarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Beyləqan istiqamətində hücumu dayandırıldı. Azərbaycan Ordusunun müvəffəqiyyətli əməliyyatları nəticəsində 1994-cü il yanvarın 5-də Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi və 22 kənd, bunun ardınca Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonları ərazisinin bir hissəsi də düşməndən azad edildi, ermənilər strateji yüksəkliklərdən qovuldu, Kəlbəcər – Laçın yolunun tunelə qədər olan hissəsi nəzarət altına alındı [1, s.158].

Nizamlama prosesində yeni mərhələ – Azərbaycanın müharibədə dönüş yaratmaq, işğal olunmuş Vətən torpaqlarını azad etmək sahəsində əldə etdiyi uğurlar nəinki Ermənistanı, həmçinin onu müdafiə edən qüvvələri də ciddi təşvişə saldı. Azərbaycan Respublikası belə bir şəraitdə 1994-cü il mayın 8-də Bişkek Protokolu imzaladı. 1994-cü il mayın 12-də cəbhə bölgəsində atəşkəsə nail olundu. Bundan sonra ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı və münaqişənin nizamlanma prosesi yeni mərhələyə qədəm qoysa da, 30 il ərzində heç nəyə nail olunmadı.

2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan və Azərbaycan tarixinə Vətən müharibəsi adı ilə daxil olan 44 günlük hərbi əməliyyat ermənilərin vaxtilə 5 il ərzində işğal etdikləri ərazilərin geri qaytarılması ilə başa çatdı. Hərbi əməliyyatların gedişində qarşıya çıxan erməni müdafiə qurğularının möhkəm olması ermənilərin bu torpaqları dinc yolla vermək niyyətində olmadıqlarını göstərirdi. Erməni liderləri, onların təbliğat maşınları “güclü erməni ordusu” mifi ilə həm öz xalqını, həm də dünya ictimaiyyətini aldatmaqla məşğul olmuşdur. Müharibənin ilk günlərində bu mif dağıdıldı. Ermənilər tutduqları mövqedən nəinki geri atıldı, həm də böyük itkilər verməyə başladılar. Ordumuzun ilk qələbəsini elan edən, azad olunmuş bir neçə kəndin adını titrək səslə bəyan edən, qazanılan ilk uğura görə xalqımıza gözaydınlığı verərək kövrələn, sevincdən göz yaşları axıdan İTV kanalının aparıcı xanımının yaşadığı hisslər bütün Azərbaycan xalqının keçirdiyi kövrək hisslərin göstəricisi idi.

Cəbhədə böyük rəşadətlər göstərən Azərbaycan əsgəri ilə yanaşı onun Ali Baş Komandanı da müasir dövrdə olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən ideoloji sahədə qətiyyətli mübarizə aparırdı. Müharibə dövründə 32 dəfə xarici KİV-lərə müsahibə verən ölkə prezidenti sanki Azərbaycanın, Qarabağın yeni tarixini yazdı. Müsahibələrində cənab Prezident bütün dünyaya Qarabağın əsl tarixini çatdırdı, ermənilərin bu bölgəyə, Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gəlmə xalq olduğunu bir daha bəyan etdi. Prezident bu müsahibələrində münaqişənin hərbi yolla həll edilməsinin tarixi zəruriliyini də qeyd etdi və ermənilərin problemi dinc yolla həll etmək təkliflərindən yayındıqlarını faktlarla ortaya qoydu.

Vətən müharibəsində yaşanan 44 günlük tarix yalnız hərbi qələbə deyil, həm də vətənpərvərliyin, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığın, torpaq sevgisinin güclü olmasının göstəricisi oldu. Həmin günlərdə

hərbi komissarlıq qarşısında cəbhəyə getmək üçün növbəyə dayanan gənclər gec yola salındıqları üçün etiraz edir, torpaqların azad olunmasında öz xidmətlərini göstərməyə can atırdılar. 44 gün təkə döyüş bölgələri deyil, həm də bütün Azərbaycan müharibə ruhunda yaşadı, əhali müxtəlif vasitələrlə döyüşən orduya yardım etmək üçün cəhdlər göstərir, əsgərlərimizə geyim, ərzaq yola salmağa çalışırdı. O tarixi günlər xalqın dəmir yumruq ətrafında birləşməsinə göstərən, vətənə sədaqət ruhunu ortaya qoyan qürurverici tarixi məqamlar idi – xalq öz Prezidenti ətrafında birləşərək dünyaya nəyə qadir olması mesajını verdi.

Müharibənin pik nöqtəsi Şuşa əməliyyatı oldu. Dünyanı şoka salan bu əməliyyatdan Azərbaycan əsgəri heç bir döyüş məşinından, iriçaplı və ağır silahlardan istifadə etmədən bıçaq və tapança ilə Şuşanı azad etdi. Bu əməliyyat dünya hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Şuşanın azad edilməsi ilə ermənilərin müharibəni uduzması və təslim olmaq aktına imza atması mümkün oldu. Təsadüfi deyil ki, dünya mətbuatı mütəmadi olaraq Şuşa əməliyyatı ilə bağlı geniş materiallar dərc etməkdədir.

Müharibədə iştirak edən hər bir əsgər tarix yazdı və öz əməlləri ilə Prezidentin Böyük Qayıdış çağırışının birinci mərhələsini reallaşdırdı: Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayon erməni işğalından azad olundu. Ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərin qisası alındı. Xocalıda azərbaycanlılara qarşı tarixdə analoqu olmayan dəhşətli soyqırımında qətlə yetirilən 613 nəfərin ruhu qarşısında olan borc qaytarıldı, əlil olan 1000 nəfər rahatlıq tapdı, tamamilə məhv edilən 8 ailənin naləsi ünvanına çatdı, hər iki valideynini itirən 25 uşaq, valideynlərindən birini itirən 130 uşaq ilk dəfə ürəkdən sevindi. Soyqırımı baş verən həmin müdhiş gecədə girov götürülən 1275 nəfərin yollara dikilən gözləri güldü, taleyi məlum olmayan 150 nəfər göyə baxıb “çox şükür” deyə bildi [4, s.146].

Tarixi sənədlərdə, o dövrün mətbuatında, şahidlərin ifadələri əsasında tərtib olunan materiallarda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər öz əksini tapmışdır. Cəzadan sığortalanan ermənilər öz liderlərinin dili ilə törətdikləri vəhşiliyin azərbaycanlıları qorxutmaq məqsədi güdməsini bəyan etdilər. Onlar bununla, guya, “ermənilər bu soyqırımı hadisələrini törətməyə qadir deyil, onlar bizdən qorxurlar” kimi yanlış mifi dağıtdılar, məqsədə doğru gedən yolda hər cür vəhşiliyə əl atdılar, qəddar əməllərini ustalıqla gizlədə bildilər. Bu işlərin baş verməsində ovaxtkı Azərbaycan rəhbərliyinin xalqa zidd, xalqın taleyinə biganə mövqeyi də mühüm rol oynadı. Azərbaycan hökuməti Xocalı faciəsinin dəhşətlərini dünyaya bəyan etmək əvəzinə, hadisədən bir neçə gün sonra – martın 2-də “Xocalıda qarşıdurma yaranmışdır, ictimai asayiş pozulmuşdur və silahlı insident gedişində 2 nəfər həlak olmuşdur” kimi anlaşılmaz bəyanatla çıxış etdi. Bu gün erməni liderləri, xüsusən də Sarkisyan, AzərTacın verdiyi bu məlumatı əllərində əsas götürərək Xocalıda baş verən qırğını azərbaycanlıların ayağına yazmağa cəhd edirlər. Bəzi erməni liderləri, o cümlədən Paşinyan isə bu faciəni rusların 366-cı alayının üzünə atmağa çalışırlar [2, s.54].

Ermənilərin Qarabağda törətdikləri vəhşilikləri, əhalini zorla öz yerlərindən qovması və bu hadisələrin gedişində yaşanan faciəni əks etdirən kifayət qədər sənədlər var. Son 30 il ərzində ermənilər işğal etdikləri ərazilərin təbii sərvətlərini talan etmiş, xarici şirkətlər hesabına burada böyük işlər həyata keçirmişlər. Meşələrin qırılması, təbii sərvətlərin daşınması, qızıl və mis mədənlərinin istismarı Azərbaycana böyük miqdarda iqtisadi zərər vurmuşdur. Erməni vəhşiliyinin daha bir nümunəsi əldə olunan razılaşma əsasında Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından ermənilərin yır-yığış edib köçmələri üçün verilən müddətdə özünü açıq göstərdi. Əraziləri tərk edən ermənilər yaşadıkları evləri yandırır, meşələri qırır, qarşılına çıxan hər bir tikilini dağıdırdılar. Bu azmış kimi, onlar vaxtilə öz kilsələri hesab etdikləri Alban məbədlərini də talan etdilər. Azərbaycan hökuməti işğaldan azad olunmuş bölgələrdə keçirdiyi monitorinqə əsasən, ermənilərin vurduğu ziyan hesablanmış və bu məlumat dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılmışdır. Vurulan ziyanın ödənilməsinə təmin etmək üçün Azərbaycan tərəfi müvafiq hüquqi addımlar atmağa məcbur olmuşdur.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını maneəsiz və asanlıqla işğal etməklə bağlı xəyalları puç oldu. 90-cı illərdə Bakıda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə ermənilərin kifayət qədər geniş əraziləri ələ keçirmələrinə imkan yaratdı. Hakimiyyətə gəlmək istəyində olan qüvvələr döyüş bölgələrindən silahlı dəstələri Bakıya gətirməklə rayonları müdafiəsiz qoydular və bu da həmin ərazilərin müqavimətsiz işğal olunmasına gətirib çıxartdı. Nəhayət ki, 2020-ci il sentyabrın 27-də tarixi ədalətsizliyə son qoymaq üçün

qəti addımlar atıldı – Böyük Qayıdışın birinci mərhələsi başlandı. Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında birinci mərhələ üçün nəzərdə tutulan missiyanı uğurla həyata keçirdi, 1988-ci ildən bəri işğal olunan torpaqlar azad olundu.

İkinci mərhələdə Qayıdış yürüşü 1988-ci ildən 1918-ci ilə olmalıdır – İrəvanın verilməsi ilə başlanan torpaqlarımızın parçalanması kimi tarixi cinayətə son qoyulmalı, ədalət bərpa edilməlidir. Sovet milli siyasəti nəticəsində ərazilərimiz zaman-zaman pay-püşk edilmişdir – Şəmşəddil, Zəngəzur, Dərələyəz, Vedibasar Ermənistanı, Borçalı Gürcüstana, Dərbənd Rusiyaya verilmişdir. 1926-cı ildə Naxçıvan MSSR ərazisindən (5988 kv.km-dən) 658,4 kv.km, 1929-cu ildə Qazax qəzasının 45,7 kv.km meşə sahəsi ermənilərə pay verilmişdir. 1930-cu ildə Zəngilanın Əldərə, Nüvədi, Ordubadın Ləhvaz, Astazur yaşayış məntəqələri Ermənistanı verilmiş, bu ərazidə Mehri rayonu yaradılmış, Naxçıvan blokada alınmışdır. Ermənistan ərazisi 9 min kv.km-dən 30 min kv.km çatdırılmışdır – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti yaradılmışdır. Ermənistan 90-cı illərdə işğal etdiyi ərazilərlə birlikdə 45 min kv.km əzəli Azərbaycan torpaqlarını nəzarət altına almışdır.

30-cu illərdə Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Dərələyəz, Ağbaban və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxistan çöllərinə sürgün edilmişdir. 1936 – 1937-ci illər repressiyası zamanı Ermənistanda ermənilərdən daha çox orada yaşayan türk ziyalıları təqiblərə məruz qalmışdılar. On minlərlə türk həmin illərdə “troyka”nın qərarı ilə həbs edilmiş, onların xeyli hissəsi güllələnmişdir. 1948 – 1953-cü illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında SSRİ hökumətinin qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir – həmin qərarla Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlı əhalinin “kənüllü” köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa da, əslində qərarın icrası zorakı təzyiqlər vasitəsilə həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdir. 1989-cu ildə SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948 – 1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilməmişdir [5, s.87].

Əgər 1915 – 1920-ci illərdə azərbaycanlı əhali Ermənistanda soyqırımına, 1930 – 1937-ci illərdə repressiyaya məruz qalmasaydı, 1948 – 1953-cü illərdə 150 minə yaxın əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməyəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı, mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmısaydı, azərbaycanlı əhalinin yüksək təbii artımı nəticəsində 80-ci illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına nisbətən çoxluq təşkil edərdi. Gələcəkdə olacaq təhlükəni hiss edən Ermənistan rəhbərləri vaxtında tədbir görüb. O dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən “Sovet Ermənistanı” qəzeti azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar heç bir informasiya dərc etməmişdir. 1948 – 1953-cü illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra İttifaq hökuməti ermənilərin tələbinə daha bir qayğı nümayiş etdirdi. Molotovun imzası ilə Bağirova ünvanlanan məktubda Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsinin rəsmiləşdirilməsi tələb olundu. Lakin Bağirovun göndərdiyi tutarlı cavab Moskvanı bu fikirdən daşıdırdı: “Biz İttifaq hökumətinin təklifinə hörmətlə yanaşırıq və Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsinə etiraz etmirik, ancaq əvvəlcə müxtəlif vaxtlarda Azərbaycandan qoparılmış torpaqların, Zəngəzur, Borçalı və Dərbəndin qaytarılmasını təklif edirik”. Ermənilərin 60-cı illərdəki fəallaşmasına isə N.Xruşşovun sərt reaksiyası son qoymuşdur. Həmin vaxtlar İttifaq hökumətində yüksək vəzifə tutan Mikoyan, guya, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Ermənistanı birləşmək arzularını partiya rəhbərinin nəzərinə çatdırmışdır. Xruşşov əsəbiləşərək: “*Bu ermənilər məni lap tənqə gətirdi, onların istəklərini yerinə yetirmək lazımdır. Ora çoxlu sayda yük maşınları göndərmək lazımdır, qoy aşıyalarını yığıb rədd olub Ermənistanı getsinlər*” – deyib [4, s.191].

Azərbaycana qarşı həyata keçirilən belə haqsızlığı müxtəlif tədbirlərdə yüksək kürsülərdən səsləndirən Azərbaycan Prezidenti ədalətin bərpa olunması istiqamətində görüləcək böyük işləri son vaxtlar müxtəlif KİV nümayəndələrinə verdiyi müsahibəsində daha inamla bəyan edir. Müharibənin gedişində Qərb jurnalistlərinin öz suallarında tez-tez “Dağlıq Qarabağ” ifadəsini qabartmasını təmkilə

rədd etmiş, status məsələsinin daha gündəmdə olmamasını bildirmiş, Ermənistanda olan əzəli torpaqlarımızın aqibəti ilə bağlı proqnozlar səsləndirmiş, Azərbaycanın bu ədalətsizliyi aradan qaldırmağa qadir olduğunu inamla söyləmiş, həmin müsahibələrində nəzərdə tutulan Qayıdışın ikinci mərhələsinin konturunu çəkmiş və onun mərhələ-mərhələ reallaşacağı sxemini tam cəsarətlə bəyan etmişdir. Bu çağırışlar son 250 il ərzində əldən gedən torpaqlara qayıdışa mesaj idi.

Üçüncü mərhələ 1918-ci ildən 1800-cü ilə – rusların Qafqaza gəlişi ilə zaman-zaman itirdiyimiz torpaqlarımıza Qayıdış olmalıdır. Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, dünyanın da ən qədim tarixə malik diyarlarından biridir. Qarabağ ərazisi qədim Azərbaycan dövlətlərinin hamısının tərkibində olduğundan bu ərazidə qeydə alınan 1.300 toponimik vahidin hamısı Azərbaycana məxsusdur. Qarabağ xanlığının ərazisində 5 mülkəlik – Vərəndə, Çiləbörd, Xaçın, Dizaq, Gülüstan mövcud idi. Xaçın istisna olmaqla, digər mülkəliklərin sakinləri əslən Qarabağdan deyildilər, onlar erməni deyil, keçmiş alban nəsilələrinin nümayəndələri olmuşlar.

XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqeyini möhkəmləndirməsi erməni kilsəsinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamışdır. Yaxın Şərqi maraq dairəsi baxımından ermənilərə ən əlverişli himayəçi Rusiya ola bilərdi. Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, hədiyyə adı altında rüşvət verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Müxtəlif yollarla yüksək hərbi rütbələr əldə etmiş ermənilər rus qoşunlarının Zaqafqaziyaya yürüşü zamanı ordunun önündə getmiş, Azərbaycanın Şimal və Cənub xanlıqlarının işğalında müstəsna rol oynayıblar.

İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan oğuz boyları VII əsrdən etibarən islam dinini qəbul etməyə başladıklarından, ermənilər tədricən gəlib Eçmiədzin kilsəsinə və digər kilsələrə sahib çıxıblar. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, hələ 1431-ci ildə Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağarşabad (Eçmiədzin–Üçkilsə), Əştərək, Batrinç, Noraqavit, Ağunatun, Kirəcli və Muğni) katolikos Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdır. Tədricən varlanan erməni kilsəsi və mülkədarları XIX əsrin əvvəlində 60-dan artıq qədim oğuz yaşayış məntəqəsinə sahib olublar. XIX əsrin əvvəlində Rusiyanın Zaqafqaziyayı işğal etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlaması İran və Türkiyəni həmin ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmaq və gələcəkdə erməni dövləti yaratmaq üçün zəmin hazırlamışdır [5, s.164].

Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və bunun nəticəsində Şəmşədil və Loru-Pəmbək bölgələrinin rusların əlinə keçməsi ilə başlamışdır. Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min əhali bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışdır. Sonralar Pəmbək əyaləti türklərinin bir hissəsi Rusiyanın itaətinə girmək istəmədikləri üçün üsyan etmiş, 1804-cü ilin iyulunda Pəmbək bəyləri olan Rəhim bəy və Səid bəyin himayəsi altında bölgədən qaçaraq Qars paşalığına sığınmışlar.

1804-cü ilin yazında İrəvan xanlığının ərazisindən 2 min nəfər erməni qaçaraq rusların himayəsinə keçmiş və Loru-Pəmbək bölgəsində məskunlaşdırılmışdır. 1805-ci il oktyabrın 20-də Şörəyel sultanı Budaqla knyaz Sisyanov Gəncədə Şörəyelin əbədi olaraq Rusiyanın tabeliyinə keçməsi haqqında sənəd imzalayırlar. Məhz bundan sonra həmin ərazidə yaşayan türklərin qaçqınlıq dövrü başlanmışdır. Rus qoşunları Şörəyelə daxil olanadək sultanlığın ərazisində 170-ə yaxın kənd olmuşdur. 1805-ci ilin statistik məlumatlarına görə isə, Şörəyeldə sultan Budağın itaətində cəmi 524 ailə yaşamışdır.

1813-cü il “Gülüstan” müqaviləsinə əsasən, Şəmşədil, Loru-Pəmbək və Şörəyel əyalətləri Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlıqları və Dağıstan həmişəlik Rusiyanın tərkibinə qatılır. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan – Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parcanis, Səədli, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarından ibarət olub. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərini 1804 – 1813-cü illərdə ruslar ələ keçirmək üçün iki dəfə cəhd göstərsələr də, buna nail olmayıblar. Ruslar 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvan şəhərini, sentyabrın 20-də Sərdarabad qalasını, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını ələ keçiriblər. Rus qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal etməsində ermənilər xüsusi fəallıq göstərirlər. Eçmiədzin kilsəsi, xüsusən də arxiyepiskop Nerses arxada təxribatla məşğul olaraq, rus qoşunlarına silahla yardım edib. 1827-ci il iyulun 27-də qarapapaqlardan 100, ayrımlardan 300 ailə Qarsa, qüvvətli

Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə, müsəlman cəlalı kürdləri Muşa qaçmışlar. Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazı keçib Həsən xanın (İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişdir. Onlarla birlikdə cəmədinli kürdləri (700 ailə), birukilər (400 ailə), dovmanlılar (400 ailə), çobangərəllilər (200 ailə), zılanlı kürdləri (1000 ailə) sərhəddən o taya – Türkiyəyə keçmişlər.

1828-ci il “Türkmənçay” müqaviləsi ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlüklə Rusiyanın ərazisinə qatılır. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün Erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman verilir. Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünür. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15, Naxçıvan əyalətinə 5, Ordubad dairəsinə isə 5 mahalı daxil olub. 1829-cu ilin əvvəlində kollec assessoru İ.Şopen erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. İ. Şopenə görə, Erməni vilayətində 752 kənd olmuşdur. Onlardan 521-i İrəvan, 179-u isə Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdür. Deməli, dağıdılmış, xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə Erməni vilayətində cəmisi 1.111 kənd olmuşdur. İ.Şopenin hesablamasına görə, xanlıqların işğal edilməsindən Erməni vilayətinin ərazisində təxminən 23.730, İrəvan əyalətində 17.000, Naxçıvan əyalətində 4.600, Ordubad dairəsində 2.130 ailə yaşamışdır ki, orta hesabla hər ailədə 5 nəfər götürüldükdə, bu, 118.650 nəfər təşkil edir. Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətdə 81.749 müsəlman və 25.131 yerli erməni qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalmanın üstün cəhəti ondadır ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrəvandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqəsində məskunlaşdırıldıkları göstərilmişdir. 1840-cı ildə Erməni vilayəti buraxılır. Əvəzində təşkil edilən İrəvan qəzası Gürcü – İmeretin quberniyasının tərkibinə daxil edilir. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid (Yeni Bəyazid) qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilir və 1917-ci ilə qədər bu struktur dəyişməz qalır.

“Türkmənçay” müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verilmişdir. Köçürülən ermənilərin əksəriyyəti müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdir. Ermənilərin qarışıq yaşadıkları kəndlərdə isə köçkünlər, demək olar ki, yerləşdirilməyiblər. Naxçıvan əyalətindən 500 erməni ailəsi Dərələyəzə köçürülmüşdür. Köçürmə işlərinə 26 fevral 1828-ci ildə başlanılmış və iyunun 11-də başa çatmışdır. Bu müddət ərzində 8249 xristian ailəsi (onlardan cəmisi 100-ə qədəri aysor ailəsi, qalanları ermənilər olmuşdur) İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdür. Köçürmə işlərinə xəzinədən 16.000 çervon və 400 gümüş manat xərclənmişdir. Köçmək istəməyən 1.500 erməni ailəsi isə İranda qalmışdır.

İrandan köçürülən ermənilər 366 ailə tərkibində 1715 nəfər İrəvan, 265 ailə tərkibində 1.110 nəfər Naxçıvan və 36 ailə tərkibində 182 nəfər Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdir. Köçürülənlər İrəvan əyalətinin 119, Naxçıvan əyalətinin 61, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırılıb. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4.599 ailə tərkibində 23.568, Naxçıvan əyalətində 2.137 ailə tərkibində 10.652, Ordubad dairəsində 250 ailə tərkibində 1340 nəfər erməni yerləşdirilmişdir. Nəticədə Erməni vilayətinə 6.949 ailə tərkibində 35.560 nəfər köçürülmüşdür. Əgər yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətində müsəlmanların sayı 81.749 nəfər (16.078 ailə), ermənilərin sayı isə 25.131 nəfər (4428 ailə) olmuşdursa, İrandan erməniləri köçürdükdən sonra onların sayı 60.691 nəfərə (11.377 ailə) çatmışdır. Bununla da ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə qalxmışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə, İrandan köçürülən 8.249 ailədən 6.949-u Erməni vilayətində yerləşdirilmişdir, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, yerdə qalan 1.300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür [3, s.182].

Birinci və ikinci Rusiya–İran müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisindən qaçqın düşmüş Azərbaycan türkləri Şərqi Anadoluda türk paşalıqlarının ərazilərində sığınacaq tapmışdılar. 1829-cu il “Ədirnə” müqaviləsinə görə Axıləkək və Axıska bölgələri Rusiyanın tərkibinə keçmiş, işğal edilmiş qalan ərazilərin Türkiyəyə qaytarılması qərara alınmışdır, Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərində qalan ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə Rusiyanın tabeliyinə keçmək hüququ verilmişdir.

1828 – 1829-cu illər İ.Şopenin Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində) apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətin ərazisinə 21.666 nəfər (3.682 ailə)

erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdünün köçürüldüyü göstərilir. Köçürülən ermənilər Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarının 129 kəndində yerləşdirilmişlər. İndiki Ermənistan ərazisinin Şörəyel və Loru-Pəmbək bölgələri 1801 – 1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyi üçün Erməni vilayətinə daxil edilməmişdir. 1829-cu ilə qədər Şörəyel – Pəmbək distansiyasına 1.536 ailə (5.425 nəfər kişi cinsi), sonra isə Türkiyədən 3.148 ailə (10.575 nəfər kişi) köçürülmüşdür. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi) yenidən Şörəyel – Pəmbək distansiyasına köçürülmüşdür. Köçürülənlərin arasında 169 nəfər yunan və 963 nəfər erməni katoliki (frankı) var idi. Şörəyel – Pəmbək bölgəsində 100-ə yaxın kənddə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişlər.

Ümumiyyətlə, 1826 – 1829-cu illərdə Erməni vilayətinə İran və Türkiyədən 57.266 nəfər erməni (10.631 ailə) köçürülmüşdür. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmi 25.131 nəfər (4.428 ailə) erməni yaşamışdır. Bu illərdə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81.749 nəfər (17.078 ailə) müsəlman qalmışdır. Köçürmələrdən sonra isə ermənilər 82.397 nəfər (15.059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə müsəlmanları sayca üstələmişlər.

1890-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçmüşdür. XX əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1.300.000 nəfər ermənidən 1.000.000 nəfəri yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılanlar olub. Sovet hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdə yaşayan 100.000 nəfərdən artıq erməni Ermənistanı köçmüşdür. Bir sözlə, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin sələflərinin demək olar ki, hamısı vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və sonralar Türkiyədən, son dövrlərdə isə xarici ölkələrdən, əsasən Suriya, Yunanıstan, Livan, Bolqarıstan və Rumıniyadan köçüb gələnlərdən ibarətdir.

Ermənistanın Azərbaycana olan uydurma torpaq iddiaları heç bir tarixi mənbəyə söykənmədiyindən, rəsmi Yerevanın mövqeyi daha çox cığal uşağın hərəkətlərinə bənzəyir. Erməni alimlərinin “tarixi sübutları” əsasında yazılan əsərlər ancaq Ermənistanın dövlət səviyyəsində yeritdiyi işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Ermənipərəst beynəlxalq təşkilatlar isə bu cür “tarixi sübut”ları əllərində bayraq tutaraq məkrli siyasətlərini yeridirlər. Azərbaycan alimləri yüksək elmi səviyyədə, çoxsaylı epigrafik, orta əsr, arxiv mənbələrinə əsaslanaraq sübut ediblər ki, Cənubi Qafqazda tarixən heç bir erməni siyasi qurumu mövcud olmamışdır.

1828-ci il “Türkmənçay” və 1829-cu il “Ədirnə” müqavilələrinə əsasən, ermənilərin İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürülmələri rəsmiləşdirilib. Sənədlərə əsasən, 1828 – 1830-cu illərdə Şimali Azərbaycana İrandan 40 min, Osmanlı imperiyasından isə 90 min nəfərə qədər erməni köçürülüb. Qarabağ əyalətində olan 20.095 ailədən 15.729-u azərbaycanlı, 4.366-sı erməni və alban olub. 1832-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən Qarabağ bölgəsində əhalinin siyahıyaalınmasının nəticəsinə görə, etnik tərkibin 64,8 faizini azərbaycanlılar, 34,8 faizini isə ermənilər təşkil edib. Ümumiyyətlə isə 1916-cı ilədək Qarabağda əhalinin 51 faizi azərbaycanlılar, 46 faizi ermənilər olub. XIX əsrin sonlarından etibarən ermənilərin Azərbaycan ərazisində başladıkları soyqırımı siyasəti qanlı məcrada davam edib.

1928-ci ildə yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətində müsəlmanların sayı 81.749 nəfər (16.078 ailə) və ermənilərin sayı 25.131 nəfər (4.428 ailə) olmuşdursa, İrandan erməniləri köçürdükdən sonra onların sayı 60.691 nəfərə (11.377 ailə) çatmışdır. Bununla da ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə qalxmışdır. Rus tədqiqatçısı İ.N.Şavrov yazırdı: “1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40.000-dən çox İran və 84600 Türkiyə ermənisi köçürülmüş və onlar erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol (Gəncə) (Qarabağ ərazisi bu quberniyaya daxil idi) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirilmişlər. 1896-cı ildən 1908-ci ilə kimi Zaqafqaziyaya, o cümlədən Qarabağa 400.000 erməni köçürülmüşdür”.

Xristian dünyası fikrimizi soruşmadan evimizdə öz qaydasını qurmuş, bizimlə necə gəldi rəftar etmiş, torpaqlarımızda yadelliləri yerləşdirməklə öz hegemonluqlarını göstərmişdir. Amerikada yerli aborigenləri rezervuarlarda saxlayan, onlara qarşı soyqırımı edən, Afrika xalqlarını qətl edən, Əfqanıstanda “asayışı bərpa etmək” adı altında cinayətlər törədən, Şərqi dünyasına “ərəb baharı” yaşadan xristian dövlətlərinin yalançı demokratiya şüarlarını ifşa etmək missiyasını məhz Prezidentimiz öz

üzərinə götürdü. Ali Baş Komandan son iki yüz ildə xalqımıza qarşı düşmən mövqə nümayiş etdirən xristian dünyasını dayandıрмаğın, tarixi ədalətsizliyə son qoymağın, qəlblərə hakim kəsilən biganəlik və dözümlülük buzunu əritmək üçün cəsarətli addım atmağın vaxtının nəhayət ki, yetişdiyini sentyabrın 27-də xalqa müraciətində bəyan etdi.

Maraqlıdır ki, rusların Qafqaza gəlişi ilə ermənilərin bu ərazilərdə görünməsi tarixi üst-üstə düşür. Ruslardan daha çox ermənilərin Qafqazda yerləşdirilməsində maraqlı olan çar hökumətinin bu siyasəti ermənilərə olan məhəbbətdən yox, onlardan bir alət kimi istifadə etmək siyasətindən irəli gəlirdi. Vətəni, torpağı olmayan ermənilərə bu ərazilərdə sığınacaq verməyi vəd edən Rusiya imperiyası ermənilərə sadıq it, etibarlı qul kimi baxırdı. Ermənilər müxtəlif dövrlərdə öz sədaqətlərini nümayiş etdirmişdirlər. Sisyanovun Gəncə xanlığı uğrunda mübarizədə Cavad xana xəyanət edən ermənilər eyni şərəfsizliklə I Dünya müharibəsində Sarıqamış əməliyyatında türklərə qarşı xəyanət etmişdirlər.

Zaman-zaman ermənilərin sədaqəti müqabilində çar hökuməti Azərbaycan torpaqlarından onlara tula payı verməklə bu nankorları daha da şirnikləndirirdi. Ermənilər XX əsrdə rusların sayəsində daha da fəallaşırlar. Əsrin əvvəllərində rus hökuməti uğursuz siyasətdən, 9 yanvar qırğımından, yaponlarla müharibədəki məğlubiyyətdən diqqəti yayındırmaq üçün növbəti dəfə erməni kartından istifadə etmişdir. Bu dəfə Qafqazda erməni – müsəlman qırğını təşkil edərək xeyli sayda azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Ermənilər daşnaksutyun partiyasını yaratmaqla həm də bölgədə hərbi cəza qüvvələri təşkil etmişlər. I Dünya müharibəsindən sonra Cənubdan məğlub qayıdan rus ordusu Bakıya yerləşdirilmiş və daşnak Şaumyanın BXS hökumətinə tabe edilmişdir. Ermənilərin növbəti ən böyük xəyanəti 1918-ci ildə üzə çıxıb. Mart ayında Bakıda baş tutan soyqırımı sentyabr ayına qədər davam etmişdir – ermənilər yalnız Bakıda 27 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetiriblər. Bu, tarixdə analoqu olmayan soyqırımıdır.

Ermənilər havadarlarının maddi və hərbi-siyasi dəstəyi ilə XIX – XX əsrlərdə müəyyən mərhələlərlə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və soyqırımı cinayətləri törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər. Həmin faciələrin ilk mərhələsi 1905 – 1906-cı illəri əhatə edir. Tarixə ilk olaraq “erməni – müsəlman qırğınları” kimi düşən bu qanlı faciəni hüquqi-siyasi baxımdan azərbaycanlılara qarşı soyqırımı adlandırmaq onun mahiyyətinə tam uyğun gəlir. Terminologiya kimi “soyqırımı”, yaxud “genosid” anlayışı BMT-nin Baş Məclisinin 1946-cı il 11 dekabr tarixli qətnaməsində tətbiq olunmağa başlamış, həmin qurumun 1948-ci il 9 dekabr tarixli konvensiyasında isə genosid siyasətinin qarşısının alınması və ona görə cəza müəyyənləşdirilmişdir.

1905 – 1906-cı illər qırğınları planlı şəkildə, azərbaycanlılara qarşı milli və dini mənsubiyyətlərinə görə, etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirildiyi üçün soyqırımı mahiyyəti daşıyır. 1918–1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri və o dövrdə “milli qırğınlar” kimi tarixə düşən cinayətlər də soyqırımı kimi xarakterizə edilir. 1988 – 1993-cü illərdə ermənilər yenə də havadarlarının köməyi ilə Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirmişlər [1, s.85]. 1905 – 1906-cı illərdə Rusiyada baş verən iğtişaşlardan fürsət kimi istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan, Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə), Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax, Ərəş qəzalarında, Tiflis şəhərində kütləvi qırğınlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar.

Ermənilərin vandalizm siyasətinin başqa bir istiqaməti bölgənin tarixi türk torpaqları olduğunu təsdiqləyən yer adlarının kütləvi şəkildə dəyişdirilməsi olmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisində bütün toponimlər erməniləşdirilmişdir. Bu saxtakarlıq azərbaycanlı izlərinin həmin torpaqlarda tamamilə itirilməsi məqsədini güdür. 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin martınadək tək-cə İrəvan quberniyasında 197 Azərbaycan kəndi erməni yaraqlıları tərəfindən dağıdılmışdır. İrəvan quberniyasının 1916-cı ildəki 375 min nəfərlik azərbaycanlı əhalisinin sayı azalaraq, 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir. Naxçıvan bölgəsində isə 1919 – 1921-ci illərdə 100 mindən bir qədər artıq əhalinin 73.727 nəfəri ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür.

Erməni tarixçisi M.G.Nersesyan yazırdı: “XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda bu bölgələrə, Şərqi Ermənistan İrandan 40.000-dən çox, Türkiyədən isə 90.000 erməni köçürülmüşdür”. 1830-cu ildə Türkiyənin Ərzurum və Bəyazid ərazilərindən 45 min nəfər erməni köçüb gəlmiş və Göyçə mahalında məskunlaşmışdır. 1915-ci ildə rus ordusu ilə Türkiyədən gələn 200 min nəfər erməni Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərində, o cümlədən İrəvan quberniyasında yerləşmişdir. 1831-ci ildə İrəvan əyalətində 50.000 nəfər azərbaycanlı, 45.200 nəfər isə gəlmə erməni vardı. Qərbi Azərbaycan kəndlərində ermənilərin sayı artdı da, hələ XIX əsrin ikinci yarısında Ermənistanda 2.310 kəndin 1.500-dən çoxu azərbaycanlılara aid idi. Ümumiyyətlə, 1918-ci ildə Ermənistanda əhali 1.510.000 nəfərə çatırdı ki, bunun da 795.000 nəfəri erməni, 575.000 nəfəri müsəlman, 140.000 nəfəri isə digər millətlərdən idi. Keçmiş SSRİ dövründə, 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rusiyadan 50.900, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35.400 nəfər erməni Ermənistanı köçürülmüşdür [5, s.207].

Bu gün dünyaya demokratiya dərsi deyən, insan hüquqlarının qoruyucusu imicini gözə soxan Amerika və digər Avropa dövlətləri öz məqsədləri naminə dünyanın müxtəlif bölgələrində müxtəlif vaxtlarda faciələr törətməklə işğalçılıq siyasətlərini həyata keçirmişlər. Heç kim onları dayandırmamışdır, bütün bu faciələri dövlət rəhbəri səviyyəsində ilk dəfə ifşa edən də məhz Prezidentimiz olmuşdur. Ali Baş Komandan xalqımızın son 200 ildə yaşadığı və məruz qaldığı bəlaları xarici jurnalistlərə verdiyi müsahibələrlə dünyaya çatdırmış, bu haqsızlığa son qoymağın vaxtı çatdığını, səbrin də həddi olduğunu bildirmişdir.

Hal-hazırda cəmiyyətin üzvləşdiyi böhranı etiraf etmək üçün cəsarət tələb olunur. Əgər biz yaranan vəziyyətin nə qədər qorxulu olduğunu etiraf etsək, onda bu fəlakətin qarşısını almaq da mümkün ola bilər. İndiki duruma “yox” demək, qloballaşmanın və inteqrasiyanın belə sürətlə bizi öz ağışına almasına etiraz etmək böyük cəsarət tələb edir. Belə hərəkət axına qarşı üzməyə cəhd etməyə bənzəyir. Təbii olaraq böyük əksəriyyət səni qınayar, tənqid edər, təcrid etməyə cəhd göstərər. Bəzi dövlətlər sənin istehsal etdiyini malları almamaq üçün xalqına müraciət edəcək, bəziləri iqtisadi sanksiyalarla səni qorxutmaq kimi düşük addımlar atacaqlar, ancaq onlar unudurlar ki, sən artıq onların düşündüyü kimi qəbilə-dövlətin yox, qüdrətli bir ölkənin başçısısan. Bir halda ki, söhbət xalqın, bəşəriyyətin taleyindən gedir, onda cəsarətli olmaq, qətiyyətlə “yox” deməyi bacarmaq vaxtı çoxdan çatmışdır. Qürurverici odur ki, məhz Azərbaycan Prezidenti mövcud durumda qətiyyətlə “yox” deməyi bacaran ilk dövlət başçısı oldu. Avropanın ikili oyunlarını ifşa edən, onların xristian ambisiyalarını, Şərqi dənizlərinə biganəliklərini, İslam dininə qarşı düşmən münasibətlərini tənqid edən Prezidentimizin nə qədər haqlı olduğunu zaman sübut etdi – öz ərazisini işğalçı ordudan təmizləməyə qərar verən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanının qətiyyətli addımı xristian dünyasını silkələdi. Fransa prezidentinin ardınca Rusiya dövlət başçısı da haqq-ədalətin yox, “xristian qardaşlarının” müdafiəsinə qalxdı, Azərbaycana qarşı böhtan deməkdən belə çəkinmədi. Makronun, digər Avropa liderlərinin Qafqazda baş verənləri, Qarabağ münaqişəsinin köklərini bilməməsini qəbul etmək olar, ancaq keçmiş DTK əməkdaşının Sumqayıt hadisəsini təhrif etməsi, Xocalı faciəsini unutması, guya Qarabağda “xristian qardaşlarına” qarşı ədalətsizliklərin olduğunu dilə gətirməsi təəccüb və təəssüf doğurur. Hətta ermənilərin baş naziri belə Xocalı faciəsini etiraf edir, bu hadisənin rusların 366-cı motoatıcı alayının törətdiyini bəyan edir, ancaq Rusiya prezidenti düşünür ki, Xocalıda qətlə yetirilənlər onun “xristian qardaşlarıdır”. Rusiyada kifayət qədər müsəlman yaşayır, ölkə prezidenti öz səlahiyyətlərini icra etməyə başlayanda əlini konstitusiyanın, müqəddəs kitabların üstünə qoyub hər bir vətəndaşının hüquqlarını, istər xristian olsun, istərsə də müsəlman, qoruyacağına and içir, sonra isə andını unudub “xristian qardaşlığından” danışır. Biz sentyabrın 27-dən dünyaya bəyan etdik ki, bizimlə daha necə gəldi davranmağa, yüksək, amiranə tonla danışmağa heç kimin haqqı yoxdur [1, s.201].

Qərb əlinə düşən fürsətdən istifadə edərək bütün məqbul və qeyri-məqbul vasitələrdən istifadə etməklə öz ideyalarını həqiqət kimi dünya xalqlarına qəbul etdirməkdə davam edir. Qərbin təsir dairəsi genişlənməkdədir. Qərbin yalnız həyat tərzi zorla qəbul etdirilmir, artıq onun maddiləşmə, primitivləşmə, eqoizm, anormallıq kimi xüsusiyyətləri bütün dünyaya yayılır, öz nefti ilə qürrələnən ərəb dünyası da “qloballaşma və inteqrasiyanın” nişangahına çevrilib. Qərb Avropa dövlətlərinin

yaratdığı “Avropa İttifaqı” “dərnişinə” daxil olmaq istəyən dövlətlər qarşısında şərtlər qoyur, yalnızca vədlərlə bu dövlətləri “dərnişinə” qoşulmağa şirnikləndirir.

Mən əminəm ki, dünyada baş verən hadisələrin, insan davranışlarının izləri kainatda əbədi qalır. Bunun əksini düşünənlər törətdikləri bəd əməllərə görə cəzasız qalacaqlarına arxayın olub daha da azğınlaşır, olmazın hoqqalardan çıxırlar, nəticədə bu haqsızlıqlar az qala dövlət səviyyəsinə qaldırılır. Bir çox dövlətlər də öz hərbi gücünə, müasir texnikasına arxayın olub özlərindən zəiflərə yaşamaq qaydası “öyrədir”, istənilən vaxt onlara qarşı qəddarlıq etməkdən belə çəkinmirlər. Son vaxtlar tez-tez baş verən təbii fəlakətlər, anomal təbiət hadisələri belələrinə xəbərdarlıqdır, bu səhv yoldan onları çəkəndirməyə çağırışdır. Bəlkə dayanaq, haqq-ədalətə qonaq olduğumuz bu dünyanın qəbul olunmuş normaları ilə yaşamağa başlayaq, vaxtilə əcdadlarımızın təbiətlə qurduqları harmoniyanı biz də yaradaq və nə istədiyimizi özümüz üçün aydınlaşdıraq.

Bəşəriyyət sanki bir az ağılı itirib, aydındır ki, ağılsızları isə cəzalandırmaq, onlardan qorxmaq olmaz, onları müalicə etmək lazımdır. Ona görə də, biz hamımız təbabət allahına – qəlbləri müalicə edən Askleniya oxşamalırıq. O, əsl filosof idi.

Bu gün hər kəs öz yerində, dostları arasında, yadların içində, kişi, qadın və uşaqların arasında məşələ, mayaka, sarsılmaz dayağa çevrilə bilər... Hamı özünü dərk etməlidir ki, anormallıqları dəf edə bilsin, hər cür sınağa dözsün, təmiz qəlbə ilə harmoniyanı qorusun və nəticədə bu kaosun qara qüvvələrinə qalib gələ bilsin.

Müstəqil Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında öz haqq sözü və mövqeyi vardır. Ancaq əldə etdiyimiz bu qürurverici nailiyyətlə kifayətlənməməliyik. Ölkəmizin, xalqımızın daha parlaq gələcəyinə inanaraq möhtərəm Prezidentimizin ətrafında sıx birləşməli, başa çatmış Böyük Qayıdışın birinci mərhələsinin uğurlarını təhlil etməli, növbəti mərhələyə başlamaqla bağlı hazırlıqları yekunlaşdırmalıyıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov, Y.P. Vətən müharibəsi fəlsəfəsi. / Y.P.Əhmədov, – Bakı: ADNSU. – 2021. – 253 s.
2. Əhmədov, Y.P. Bəşəriyyətin mənəvi durumu fəlsəfənin taleyüklü məsələsidir Y.P.Əhmədov – Bakı: ADNS U. – 2018. – 201 s.
3. Əhmədov, Y.P. Qloballaşma və inteqrasiya-mənəvi dəyərlərin cırılması. / Y.P.Əhmədov – Bakı: UniPrint. – 2011. – 304 s.
4. Əhmədov, Y.P. Bəşəriyyət mənəvi süqut ərəfəsindədir. / Y.P.Əhmədov – Bakı: UniPrint. – 2011. – 305 s.
5. Ağamalıyeva, V.Ş. Qərbi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər. / V.Ş.Ağamalıyeva – Bakı: SkyG. – 2017. – 205 s.

Аннотация

Исторический триумф Великого Возвращения

Яшар Ахмедов

Победа Азербайджана в 44-дневной Отечественной войне, положившая конец более чем двухвековой исторической несправедливости, является славной страницей нашей истории – эта война стала началом прекращения зверств против нашего народа и восстановления исторической справедливости. Азербайджанская Армия под руководством своего Верховного Главнокомандующего остановила армянские злодеяния и с честью выполнив свою историческую миссию, освободила от врага оккупированные территории. В течение 44 дней он изгнал армян с оккупированных ими на пять лет территорий и вернул наши исконные земли. Первый этап Великого Возвращения успешно завершен. Теперь начался второй этап – начавшийся в Зангезуре поход охватит период до 1918 года, когда был сдан Ереван. Третий этап Великого Возвращения предусматривает возвращение территорий, утраченных в 1918–1800 гг. Мы уверены, что наша

Победоносная армия и ее Верховный Главнокомандующий успешно выполняют эту славную миссию.

Ключевые слова: геноцид, депортация, Великое Возвращение, историческая справедливость

Abstract

The historical triumph of the Great Return

Yashar Ahmadov

The Victory of Azerbaijan in the 44-day Patriotic War, which put an end to more than two centuries of historical injustice, is a glorious page in our history – this war was the beginning of the cessation of atrocities against our people and the restoration of historical justice. The Azerbaijani Army, under the leadership of its Supreme Commander-in-Chief, stopped Armenian atrocities and honorably fulfilling its historic mission liberated the occupied territories from the enemy. Within 44 days, it expelled the Armenians from the territories occupied by them for five years and returned our ancient lands. The first stage of the Great Return has been successfully completed. Now the second stage has begun – the march that started in Zangezur will cover the period until 1918, when Yerevan was surrendered. The third phase of the Great Return envisages the return of the territories lost in 1918–1800. We are confident that our Victorious Army and its Supreme Commander-in-Chief will successfully fulfill this glorious mission.

Keywords: genocide, deportation, the Great Return, historical justice

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.02.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.03.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 09.04.2022

UOT 351/354

TƏHLÜKƏSİZLİK ANLAYIŞINA KONSEPTUAL BAXIŞ

polkovnik-leytenant Nuran Mahmudov

Hərbi Təhsil İdarəsi

E-mail: mahmudovnuran@outlook.com

Xülasə. Məqalədə təhlükəsizlik anlayışının beynəlxalq münasibətlər sistemində əhəmiyyəti, realizm və liberalizm məktəblərinin perspektivində oxşar və fərqli fikirlərin müqayisəsi öz əksini tapır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində üç əsas təhlükəsizlik paradigması olan beynəlxalq təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik və fərdi təhlükəsizlik araşdırılır.

Açar sözlər: təhlükəsizlik anlayışı, realizm, liberalizm, fərdin təhlükəsizliyi, milli təhlükəsizlik, beynəlxalq təhlükəsizlik

Giriş

Təhlükəsizlik insan həyatının əsas dəyəridir. Təhlükəsiz şəraitdə, təhlükədən və narahatçılıqdan uzaq olmaq əmniyyətdə olmaq deməkdir. İngilis filosofu Thomas Hobbessin qeyd etdiyi kimi, cəmiyyətin varlığı təhlükəsizlikdən asılıdır. Qərb dövlətlərinin vətəndaşları Nyu-York şəhərindəki “Dünya Ticarət Mərkəzi”nə olan 11 sentyabr hücumu və ya London metrosundakı 7 iyul partlayışları kimi fəvqəladə hadisələrlə rastlaşmayana qədər təhlükəsizlik anlayışına "dırnaqarası" baxırdılar.

Bir çox ölkələrdə təhlükə həmin ölkənin vətəndaşları üçün gündəlik həyat tərzinə çevrilib. Belə hallar müharibə şəraitində özünü daha çox büruzə verir. Yaxın keçmişə nəzər salsaq görərik ki, Yuqoslaviyanın parçalanması zamanı Sarayevoda bombalanan küçələrdə insanların həyatlarını itirməsi hər birimizə televiziya və sosial şəbəkələrdən tanışdır. Bu kimi mənzərələrə müxtəlif dövrlərdə Bağdad, Beyrut, Qəzza, Moqadişo, Qroznı, Belfast və dünyanın bir çox digər şəhərlərində də rast gəlinib. Təhlükə müharibə və müharibə təhlükəsi ilə, təhlükəsizlik isə bunun əksi olaraq sülh və sabitliklə əlaqələndirilir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq görərik ki, təhlükəsizliyin təminatında dövlətin rolu müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünyamızda fərdin, dövlətin və beynəlxalq sistemin təhlükəsizliyi ön plandadır. Bu səbəbdən məqalədə sözügedən istiqamət üzrə aparılan araşdırma öz əksini tapıb. Belə bir önəmli məsələnin araşdırılması, onun elmi-nəzəri prinsiplərinin müasir dövrümüzdə tədqiq edilməsi artıq labüd hala çevrilib.

Məqalədə müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə təhlükəsizlik anlayışı barədə müxtəlif nəzəriyyələrin təhlili aparılıb, onların oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılıb.

Təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlər

“Təhlükəsizlik” latın dilində “securus” sözündən götürülüb, etimoloji cəhətdən iki hissədən ibarətdir: “se”-süz², “cura” problem, narahatçılıq və ya təhlükə deməkdir. Bu iki söz birləşməsindən ibarət olan təhlükəsizlik anlayışı “təhlükədən azadolma” deməkdir [1]. E.ə. VI əsrdə yaşamış qədim yunan filosofu Efesli Heraklitin “Təbiət haqqında” əsərində sözügedən konsepsiya haqqında ilkin təsəvvürlər öz əksini tapıb. Bu konsepsiya haqqında yazılan ilk fikirlərə siyasi fikrin dahilərindən biri olan Nikolo Makiavellinin “Hökmdar”, “Florensiya tarixi” əsərlərində, o cümlədən Erazm Rotterdamlı, Hüqo Hrotsiy, Mişel Montern, Paskal Blez, Şarl Lui dö Monteskyö və Jan Jak Russonun əsərlərində rast gəlmək mümkündür [2]. Bütün bu anlayışları vahid bir formaya salsaq görərik ki, sözün əsl mənasında “təhlükəsizlik – qorxu və ya təhlükədən azadolma vəziyyəti və ya hissədir”. Tərifə nəzər salsaq, təhlükəsizliyin psixoloji və fiziki ölçülərə malik olduğunu görə bilərik. Tarix boyu təhlükəsizliyin fiziki ölçüsü olan milli sərhədlərin digər dövlətlərin hücum və təhdidlərindən etibarlı sığortalanması dövlətlərin milli təhlükəsizlik anlayışının ən vacib elementi kimi müəyyən edilib. Ənənəvi olaraq,

beynəlxalq münasibətlər kontekstində təhlükəsizliyin təhlili hərbi sahəyə yönəldilib. Bu konsepsiya tarix boyu fərqli dövrlərdə və şəraitlərdə meydana çıxan təhdid və təhlükələrə uyğun formalaşdırılıb.

Təhlükəsizlik anlayışına ənənəvi yanaşma bəşəriyyətin bugünkü paradıqlarına cavab vermir. Xüsusilə qloballaşmanın hökm sürməsi və texnologiyanın ildən-ilə geniş tətbiqi nəticəsində dövlətlərin çoxşaxəli bir təhlükəsizlik anlayışını qəbul etməsi zəruri hala çevrilib. “Soyuq müharibə”nin bitməsi təhlükəsizlik anlayışının yalnız ənənəvi hərbi təhlükəsizlik kimi deyil, həm də iqtisadi, ekoloji və digər faktorları əks etdirən bir şəkildə inkişaf etməsinə zəmin yaradıb.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizlik anlayışı dedikdə, nəyin başa düşülməsi və təhlükəsizlik hüdudlarının necə müəyyənəndirilməsi barədə tədqiqatçılar arasında vahid fikir birliyi yoxdur. Bu səbəbdən təhlükəsizliyin bir neçə tərifı ortaya çıxır. Arnold Volfers öz əsərlərində təhlükəsizlik barədə “obyektiv olaraq qazanılmış milli maraqlar üçün təhdidlərin ölçülməsi, subyektiv olaraq bu milli maraqların hücumuna məruzqalma qorxusunun olmaması” [3], Riçard Ullman isə öz növbəsində, “təhlükəsizliyi nəticə kimi təyin etməliyik” fikirlərini irəli sürüb. R.Ullmanın yanaşmasına əsasən, təhdid olmadan təhlükəsizliyin nə olduğunu və nə dərəcədə vacib olduğunu başa düşə bilmərik. Bu baxımdan, təhlükəsizlik təhdidlərlə müəyyən edilir və əhəmiyyəti başa düşülür [4].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində və təhlükəsizliyin tədqiqi sahəsində təhlükəsizlik anlayışı “fərdlərin real və anlaşılan bir təhdiddən azad olunması vəziyyəti” kimi müəyyən edilə bilər. Eynilə, kimin və ya nəyin təhlükəsizliyindən danışırıqsa, “təhlükəsizliyi – varlığın davamlılığını təhdid edən hər hansı bir vəziyyətin olmaması” kimi tərif edə bilərik. Bu gün təhlükəsizlik mühiti geniş miqyası əhatə edir. Yuxarıda qeyd olunan təriflərə nəzər salsaq görərik ki, təhlükəsizlik əsasən fərdin, sosial sistemin və milli maraqların qorunmasıdır. Təhlükəsizlik anlayışını tam dərk etmək üçün təhdidlərin nə olduğunu və bizə necə təsir göstərəcəyini anlamaq lazımdır.

Təhlükəsizlik anlayışı genişmənəli olduğuna görə beynəlxalq münasibətlər sistemində onun təhlilini aparmaq labüd haldır. Buna görə də beynəlxalq münasibətlər sahəsində hökm edən iki əsas siyasi cərəyandan: realizm və liberalizm nəzəriyyəsiindən təhlükəsizlik anlayışına ümumi baxış qaçılmazdır.

Realizm cərəyanına görə təhlükəsizlik anlayışı

Realizm nəzəriyyəsinə görə, təhlükəsizlik birbaşa güclə əlaqələndirilir və dövlət güclü olduğu halda özünü daha təhlükəsiz hiss edir. Ümumi desək, beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas vacib siyasi cərəyanlardan biri olan realizm nəzəriyyəsinə təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq münasibətlər sistemində anarxiya, güc balansı, hegemonluq, milli maraq, güc anlayışı kimi təməl qavramaların mərkəzində formalaşır. Realizm cərəyanına görə, dövlətlər arasındakı güc tarazlığı (“balance of power”) beynəlxalq münasibətlər sistemindəki qeyri-müəyyənliyi aradan qaldıran, sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin edən əsas mexanizmdir.

“Soyuq müharibə” dövründə təhlükəsizlik anlayışı əsasən nəzarət, təhdid və ya güc tətbiqi ətrafında olan məsələlərə yönəldilib. Beynəlxalq münasibətlər sistemində aktorlar dövlətlər sayılıb, çünki dövlətlər həm əsas güc istifadəçiləri, həm də güc tətbiqinin əsas hədəfləri kimi qəbul edilib [5]. A.Volfersin “Milli təhlükəsizlik” məqaləsində ənənəvi təhlükəsizlik paradıqlarında təhlükəsizliyin istinad obyektinin dövlət olduğu qeyd edilir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə görə realizm məktəbi hərbi qabiliyyət baxımından ölçülən təhlükəsizlik və gücün beynəlxalq sistemin hərəkətverici qüvvəsi olduğu bir şəraitdə siyasi və militarist kimi makro məsələlərlə məşğul olur və digər məsələləri ikinci dərəcəli hesab edir. Nəticə etibarilə həm daxili, həm də beynəlxalq sistemin sabitliyi baxımından dövlətin təhlükəsizliyi təmin edildikdə, vətəndaşların təhlükəsizliyi də təmin edilmiş olur [3].

Klassik realizmin nümayəndəsi olan Hans Morgenthaunun “Dövlətlərarası siyasət: Hakimiyyət və sülh uğrunda mübarizə” kitabında “təhlükəsizlik gücün törəməsidir” kimi ifadə edilib [6]. Beləliklə, realizm nəzəriyyəsinə əsasən, təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq münasibətlər sisteminin müəyyən edici xüsusiyyəti olan ayrı-ayrı dövlətlərin öz hərbi gücünə əsaslanmasıdır. Bu cərəyanın nümayəndələri

təhlükəsizlik anlayışını təhdidlərdən qorunma kimi qəbul edir, bunu texniki, hərbi imkanların varlığı və gücü ilə əlaqələndirirlər.

A.Volfers təhlükəsizliyin obyektiv və subyektiv ölçülərinin fərqliliyini qeyd edir. Onun mülahizələrinə görə, diqqət “güc”ün deyil, “təhdidlər”in üzərində qurulmalıdır və təhdidlər yalnız empirik bir reallıqdan deyil, psixoloji bir quruluşdan da qaynaqlana bilər. Bu yeni fikir təhlükəsizliyin erkən "sosial-konstruktivizm" anlayışı hesab edilə bilər. Onun fikrinə əsasən, təhdidlərin varlığı təhlükəsizlik anlayışının mahiyyətini və ya əsas ideyasını özündə əks etdirir. Bu baxımdan realizm cərəyanının məşhur simalarından olan Paul Villiams “milli maraqlara qarşı təhdidlərin olmaması”nı ehtiva edən fikirləri irəli sürür [7].

Buna baxmayaraq, David Baldwin A.Volfersin tərifini təhlil edərkən qeyd edir ki, “təhdidlərin olmaması” ifadəsində müəyyən dərəcədə qeyri-müəyyənlik ola bilər, bunun üçün A.Volfersin təhlükəsizlik anlayışını “təhdidlərin neytrallaşdırılması” ilə əvəz etməyi təklif edir [8]. Beləliklə, D.Baldvin bu islahatın üstünlüyünü belə iddia edir: *“Hərbi hücum təhlükələrinə cavab olaraq, dövlətlər çəkirdirmə siyasətlərini inkişaf etdirirlər. Bu cür siyasətlər hücumun başvermə ehtimalını azaltmaqla təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədini daşıyır. Nəticədə, yenidən işlənmiş ifadələr təhdidlərin varlığına və ya yoxluğuna deyil, əldə edilmiş dəyərlərin qorunub saxlanmasına yönəldilməlidir”*. A.Volfersin mülahizələrinin dəyişdirilməsi təhlükəsizliyin ümumi anlayışını genişləndirmək məqsədini daşıyırdı. Belə ki, ənənəvi hərbi təhlükəsizlik konsepsiyalarının reallığı tam əks etdirə bilməməsi səbəbindən R.Ulman və D.Baldvin qeyri-müəyyənliyin qarşısını almaq üçün təhlükəsizliyin iki xüsusiyyət baxımından müəyyən edilə biləcəyini iddia edirlər:

1. Kim üçün? Bu, obyektin kimliyini və ya kimin özünü təhlükəsiz hiss etməli olduğunu göstərir (fərd, dövlət, beynəlxalq sistem və s.);

2. Hansı milli maraqlar üçün? Təhlükəsizlik mütləq bir dəyər olmadığı üçün iqtisadi rifah, azadlıq, ərazi bütövlüyü və ətraf mühitin mühafizəsi kimi digər əsas dəyərlərlə eyniləşdirilməlidir.

Bununla yanaşı, D.Baldvin təhlükəsizlik anlayışı üçün bu xüsusiyyətlərin əsas olduğunu bildirsə də, bəzən yetərli olmadığını qeyd edib. Onun fikrincə, təhlükəsizliyi tam müəyyən etmək üçün “hansı dərəcədə?”, “hansı vasitələrdən?”, “hansı xərclərdən?” və “hansı müddətdə?” kimi xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsinə ehtiyac duyulur [9].

Liberalizm cərəyanına görə təhlükəsizlik anlayışı

Liberalizmə görə, iqtisadi əməkdaşlıq əsasında dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı kollektiv təhlükəsizlik üçün başlıca məsələ kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin ən vacib məsələlərindən biri olan sabitliyin təmin edilməsi məsələsi liberal ənənələrdə əməkdaşlıq konsepsiyası ilə gündəmə gəlir. Bərabərlik, azadlıq və xüsusi mülkiyyət anlayışlarına əsaslanan liberal ənənə beynəlxalq təhlükəsizlik baxımından ortaqlar, beynəlxalq normalar və beynəlxalq hüquq cərəyanı üçün əsas təməl hesab edilir.

Realizm cərəyanı kimi beynəlxalq sistemdəki anarxiyanın təhlükəli bir mühit yaratdığını qəbul edən liberalizm cərəyanı, realizmin müxtəlif versiyalarından fərqli olaraq, anarxiyanın dövlətləri iş birliyinə məcbur etməsi anlayışını əsas tutur və demokratiyanın yalnız fərdi azadlıq olan yerdə çiçəklənə biləcəyini bildirir. Bu çərçivədə liberalistlər azadlıq və ya liberal dövlətlərlə bir araya gələcək beynəlxalq sistemlə sülh və rifahın əldə edilə biləcəyini iddia edirlər. Liberalizm ənənəsinin maarifçilik dövrünə təsadüf etməsinə baxmayaraq, liberalistlər məktəbinin fərqli yanaşmaları beynəlxalq münasibətlər sistemi və təhlükəsizlik tədqiqatlarında realizmin hegemonluğundan təsirlənərək inkişaf etməsi kimi iddia edilə bilər [10]. Liberalistlər dövlətlərin anarxik bir mühitdə fəaliyyət göstərməsi və öz maraqlarına uyğun davranması fərziyyəsini qəbul edir, beynəlxalq siyasətin mahiyyət etibarilə ziddiyyətli və şiddətli olmasına ehtiyac olmadığını düşünürlər [11]. Dövlətlər qlobal məsələlərin həllini qarşılıqlı əməkdaşlıqda görür. Liberalistlər dövlətləri beynəlxalq sistemin ən əhəmiyyətli aktorları kimi tanıyır, beynəlxalq institutlar, qeyri-hökumət təşkilatları, transmilli təşkilatlar və bu kimi digər aktora da çox diqqət yetirirlər. Dövlətin davranışı, ilk növbədə, beynəlxalq sistemlə deyil, daxili aktorların gücü, üstünlüyü, qərarları və dövlətin daxili siyasi sisteminin mahiyyəti ilə müəyyən edilir. Liberalizm

məktəbi dövlətlərin həm ümumi, həm də ziddiyyətli mənafeyini, iqtisadi rifahı maksimum dərəcədə artırmaqla təhlükəsizliyi təmin etməyi, münafiqənin tənzimlənməsini və əməkdaşlığa sövq edən beynəlxalq qurumlar yaratmağı hədəfləyirlər. Liberal siyasi düşüncə inkişaf etdikcə, ənənəvi milli təhlükəsizlik anlayışına qeyri-hərbi aspektlər daxil edilməyə başladı. Əsas istinad obyektinin dövlətlər olmasına baxmayaraq, qeyri-dövlət aktorları da nəzərə alınmağa və ən əsas fərdlər (şəxslər) maraq mərkəzində olmağa başladı. P.Villiamsa görə, realizm cərəyanının nümayəndələri beynəlxalq sistemdə dövlətləri əsas aktor kimi qəbul edir, liberalizm cərəyanı isə dövləti əsas aktor kimi qəbul etməsinə baxmayaraq, beynəlxalq institutların gücü, üstünlükləri və siyasi sistemlərin təbiətinə böyük önəm verir [12]. Liberalistlər üçün dövlətlərin davranışı daxili şəraitin məhsulu olduğundan bir-birinə bənzəmir. Bu istiqamətdə P.Villiams siyasətçilərin və dövlətlərin ortaq milli maraqlara malik ola biləcəyini qəbul etdiyini vurğulayır. Beləliklə, tədricən daha təhlükəsiz bir mühit meydana gətirəcək qarşılıqlı səmərəli müqavilələr imzalanır. Buna görə də liberalizm əməkdaşlığın çətin ola biləcəyini qəbul etsə də davamlı təhlükəsizliyin konkret bir ehtimal olduğunu dəstəkləyərək, mahiyyət etibarilə daha nikbin bir anlayış təşəbbüsü göstərir. Eyni fikirdə olan R.Ullman təhlükəsizliyin yalnız hərbi sahə üçün nəzərə alınmasının riskli olduğunu və bunun reallığı tam əks etdirmədiyini vurğulayıb. Onun fikrincə, bu saxta reallıq aldadıcıdır və iqiqat təhlükəlidir. Bu, bir tərəfdən dövlətlərin əsasən hərbi təhdidlərə qarşı qorunmasına və digər daha zərərli təhdidlərə məhəl qoymamasına gətirib çıxarır, nəticədə onların ümumi təhlükəsizliyi aşağı düşür, digər tərəfdən uzunmüddətli perspektivdə yalnız global təhlükəsizliyi artıracaq beynəlxalq münasibətlər sistemində hərbi təhlükənin geniş yayılmasına kömək edir [4].

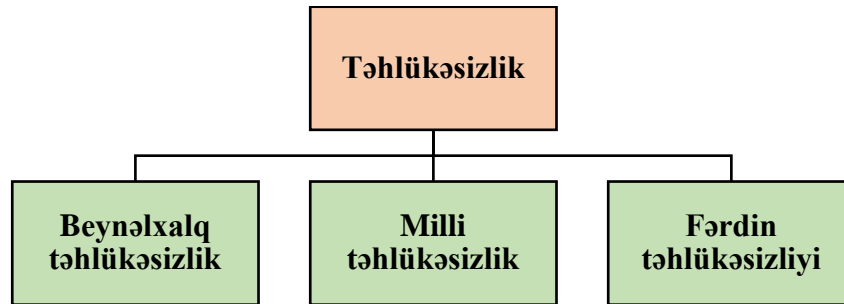
“Soyuq müharibə”nin sonu təhlükəsizliklə bağlı yeni fikirlərin formalaşmasına təkan verdi. Həqiqətən də həmin dövrün başa çatması ilə təhlükəsizlik anlayışı Emma Rotşild tərəfindən daha da genişləndirildi və bu konsepsiyaya hərbi xarakter rolunu oynamayan təhdidlər əlavə edildi. E.Rotşild bu konsepsiyayı öz əsərlərində 4 əsas istiqamətə bölür: birincisi, millətlərin təhlükəsizliyindən qrupların və fərdlərin təhlükəsizliyinə; ikincisi, millətlərin təhlükəsizliyindən beynəlxalq sistemin təhlükəsizliyinə; üçüncüsü, hərbi aspektlərdən siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji və insani aspektlərə; dördüncüsü, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair siyasi məsuliyyətin genişləndirilməsinə [13].

Emma Rotşildin fikirləri Barri Buzanın “İnsanlar, dövlətlər və qorxu” kitabında təqdim etdiyi yeni fikirlərlə üst-üstə düşür. “Soyuq müharibə”dən sonrakı erkən dövrdən B.Buzan tərəqqi edən təhlükəsizlik gündəminə təsniflər təklif edərək təhlükəsizliklə bağlı mübahisələrə əhəmiyyətli bir töhfə vermişdir. Əslində, B.Buzanın əsəri “Kritik təhlükəsizlik araşdırmaları” yanaşmasının inkişafında əsas mövzunu təmsil edir. Realizm prinsipi olan təhlükəsizlik anlayışı B.Buzanın mülahizələrində əsas yer tutur. B.Buzan təhlükəsizliyin bütöv bir şəkildə dərk edilməsinə əsaslanaraq, təhlükəsizliyin bir-birindən asılı olan 5 sahəsinin olduğunu qeyd edir: hərbi, siyasi, iqtisadi, ətraf mühit və ictimai təhlükəsizlik. Onun fikrincə, bu sahələrin hər biri, sahələri ayrı-ayrılıqda təhlil etmədən, bir sıra təhlükəsizlik obyektlərini təhlil etmək üçün istifadə edilə bilər. Müzakirələrə verilən töhfəyə baxmayaraq, B.Buzan beynəlxalq sistemdə standart təhlükəsizlik birliyinin dövlət olduğunu iddia edir [14].

Təhlükəsizlik anlayışının paradıqmaları

Beynəlxalq münasibətlər sistemində üç əsas təhlükəsizlik paradıqması mövcuddur: beynəlxalq təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik və fərdin təhlükəsizliyi [15] (Sxem 1). İlk iki yanaşma vətəndaşın sabitliyi üçün zəruri şərt kimi dövlətə mənəvi üstünlük verir. Üçüncü yanaşma isə vətəndaşa və cəmiyyətə dövlətin və ya beynəlxalq aləmin mənafeələrindən daha üstün olan mənəvi üstünlük verir. Bu üç təhlükəsizlik paradıqması aşağıdakı kimi qısa şərh edilə bilər.

Beynəlxalq münasibətlər sistemindəki təhlükəsizlik tərəfdarları dünyanı münaqişə və əməkdaşlıqla xarakterizə olunan bir çərçivədə görürlər. Bu baxımdan dövlətlər arasındakı münasibətlər “anarxik bir cəmiyyət” adlandırılır. Beləliklə, vahid bir səlahiyyət və ya dövlət mənbəyinin olmamasına baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlər qəbul edilən nizamlı fəaliyyət göstərir. Bu, ümumi və birgəyaşayış maraqlarından irəli gələn qarşılıqlı tənzimlənməyə və məhdudlaşdırılmaya tabedir.

Sxem 1. Təhlükəsizliyin paradıqmaları [15]

Beynəlxalq təhlükəsizlik paradıqması

Plüralistlər realistlərdən yalnız dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə cavabdeh olan vahid aktorun olmaması fərziyyəsi ilə fərqlənirlər. Buna görə plüralistlər təhlükəsizliyin təmin edilməsinə görə məsuliyyətin beynəlxalq birliyin üzərinə düşdüyünü iddia edirlər.

Təhlükəsizliyin bu cür konseptuallaşması XX əsrdə qlobal və getdikcə daha çox institutlaşmış bir beynəlxalq cəmiyyət ideyası qazanmaqla gündəmə gəlib. İlk təcəssümlərdən biri I Dünya müharibəsi bitdikdən sonra 1919-cu ildə Parisdə yaradılan və dövlətlərin suverenliyini qorumağı hədəfləyən Millətlər Liqası (League of Nations) Konvensiyası olub. Buna bənzər beynəlxalq təhlükəsizlik II Dünya müharibəsindən sonra – 1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində öz əksini tapıb. Sözügedən maddədə beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunması naminə ona qarşı olan təhdidlərin qarşısını almaq üçün təsirli kollektiv tədbirlərin görülməsi öz əksini tapır. Beynəlxalq təhlükəsizlik paradıqması milli və ya fərdin təhlükəsizliyi paradıqmasından seçilir. Həm milli, həm də fərdin təhlükəsizliyi təhdidi xaricdən gələn təhlükə kimi görür, lakin beynəlxalq təhlükəsizlikdə oxşar xarici dinamika təşkil etmir. Beynəlxalq ictimaiyyət qlobal olduğundan insan həyatı üçün təhlükə yarada bilən yadplanetlilərlə qarşılaşmadığı müddətcə xaricdən deyil, daxildən təhlükələri gözləyir. Bu, beynəlxalq aləmdə anarxiya vəziyyətindən irəli gələn daxili dinamikadır. Çox vaxt inamsızlıq beynəlxalq birliyin digər üzvlərinin (dövlətlərin) və ya dövlətlər tərəfindən gizli yaradılan terror qrupları kimi qeyri-dövlət aktorlarının fəaliyyətlərindən qaynaqlanır. 11 sentyabr hadisəsindən sonra Amerikanın himayədarlıq etdiyi "terrorla mübarizə" bunun bariz nümunəsidir. Bu səbəbdən beynəlxalq təhlükəsizlik bütövlükdə beynəlxalq birliyin daxili problemidir. İrredentizm, təcavüzkar müharibə, işğalçılıq siyasəti, kütləvi sürgün, soyqırımı və s. kimi hallar beynəlxalq hüquq və təhlükəsizliyə ziddir və onun fəaliyyətinə birbaşa təhdid kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq hüquq və təhlükəsizliyə təhdid kimi qiymətləndirilən bu cür qanun pozuntularına qarşı fəaliyyətlər dövlət daxilində qanunların tətbiq edilməsinə bənzəyir. Yəni cəmiyyət içində (beynəlxalq cəmiyyətdə) ümumi bir təhlükəsizlik və sabillik vəziyyəti onun üzvlərinin gündəlik rahat fəaliyyətini təmin edir. Praktikada tətbiq edilən bu cür təcrübə mübahisəli məsələdir. 2003-cü ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi olmadan ABŞ-ın rəhbərliyi altında koalisiya qüvvələri İraq dövlətini işğal etdi.

Milli Təhlükəsizlik paradıqması

Kökləri tarixin dərinliyində olsa da, "Milli təhlükəsizlik" ifadə kimi ilk dəfə 1904-cü ildə prezident T.Ruzveltin ABŞ Konqresinə göndərdiyi məktubda işlədilmişdir. Şübhəsiz ki, bəşəriyyət yarandığı gündən təhlükəsizlik məsələsi mağara adamından sivil insana, qədim qəbilə və tayfadan dövlətə və cəmiyyətə qədər hamını düşündürmüşdür [16].

Çox vaxt realist adlandırdığımız milli təhlükəsizlik tərəfdarları ümumiyyətlə dövlətlərin əsas təhlükəsizlik mənbələrinin, eləcə də əsas təhlükəsizlik təhdidlərinin olduğu bir dünyada yaşadığımızı düşünürlər. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq görürük ki, realizm nəzəriyyəsinə əsasən, dövlətlərin davamlı yaşamaı üçün mübarizə aparmalı olduqları qarşılıqlı qorxu, şübhə və qarşıdurma dünyasını ehtiva edir. Milli təhlükəsizlik problemi anarxist dünyagörüşündən, yəni bir-birinə zərər verməyə qadir olan müstəqil və silahlanmış dövlətlərdən gəlir. Milli təhlükəsizlik siyasəti milli müdafiə və çəkəndirmə üçün

silahlı qüvvələrin yaradılması və saxlanması yönəldilib. Bundan əlavə, sözügedən siyasətə cinayətkarlar, üsyançılar, terrorçular və s. kimi daxili təhdidlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər də daxildir. Milli təhlükəsizlik paradigması iki rəqib dövlətin fəal şəkildə bir-birinə qarşı çıxdığı “soyuq müharibə” kimi vəziyyətləri həll etmək üçün yaxşı nümunədir. O dövrdə milli təhlükəsizliklə fərdi təhlükəsizlik arasında yaranan dərin boşluq danılmaz idi. Məsələn, “soyuq müharibə” dövründə Amerikanın cənub ştatlarında təhlükəsizlik dilemması olan “Jim Crow” adı verilən irqi kastaya vətəndaş hüquqları müdafiəçiləri və dövlətin siyasi simaları çox laqeyd qalırdılar. Mərkəzi və Şərqi Avropanın sosialist dövlətlərinin siyasətində də bu cür neqativ hallar qaçılmaz idi.

Fərdin təhlükəsizliyi paradigması

Fərdin təhlükəsizliyi tərəfdarları fərdi təhlükəsizliyin yalnız dövlətin daxili siyasətinə aid bir məsələ olmadığını vurğulayır, bunu beynəlxalq münasibətlər sisteminin təməlində dayanan problem hesab edirlər. Fərdin təhlükəsizliyi təhlükəsizlik məsələlərində çox vaxt yeni bir perspektiv kimi təsvir olunur. Fərdin təhlükəsizliyinin təcəssüm etdiyi əsas fikir vətəndaş, dövlət və cəmiyyət təhlükəsizliyinin bir-biri ilə əlaqəli olmasıdır. Bu prizmadan irəli gələn təhlükəsizlik məsələsinə nəzər salsaq görərik ki, bir fərdin təhlükədə olması başqalarının da təhlükədə olması deməkdir. İnsanların hüquq və azadlıqlarının pozulması, repressiya (cəza tədbirləri), sürgün və ya etnik təmizləmə kimi halların digər dövlətlərə yayılması ilə nəticələnir və beynəlxalq cəmiyyətin özünə təhlükə yaradır. Məsələn, bir əyalətdə insan və ya etnik azlıqların hüquqlarının pozulması sərhədləri qanunsuz keçən qaçqınların artmasına səbəb ola bilər ki, bu da digər dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərə, nəticədə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı kimi beynəlxalq institutların fəaliyyəti iflic vəziyyətə düşə bilər. Buna zəncirvari təsir terrorizmi, vətəndaş müharibəsi və s. aid edilə bilər. Suriyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi bunun bariz nümunəsidir. Fərdin təhlükəsizliyi tərəfdarlarının çağdaş təhlükəsizlik tənziqləmələrinə yönələn tənqidləri hüquqi sərhədlərdən asılı olmayaraq davam edir və bu, fərdlərin qarşılıqlı əlaqəsi prinsipindən irəli gəlir. İşgəncə, terrorizm, etnik təmizləmə, soyqırım və insan haqlarının hakimiyyət tərəfindən pozulması qəbul edilə bilməz. Bu cür halların qarşısının alınması məqsədilə addımlar atılmalı, dövlətlərin suverenlik hüququ və onların daxili siyasətinə müdaxilə anlayışı adı altında dövlətlər beynəlxalq hüquqi prinsiplərin arxasında gizlənməməlidir. Ümumiyyətlə, fərdi təhlükəsizlik paradigması beynəlxalq münasibətlər sistemində getdikcə daha da populyarlaşır.

Nəticə

Təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas anlayışlardan biri olduğu üçün bu sahədə xeyli tədqiqatlar aparılıb. Bununla belə, təhlükəsizlik anlayışı barədə qəbul edilmiş vahid tərif yoxdur və bu məsələ ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edir. Bundan əlavə, dinamik bir sahə olan beynəlxalq münasibətlər sistemində zamana və şəraitə uyğun olaraq anlayışlar dəyişir və ya transformasiyaya uğrayır. Belə vəziyyət təhlükəsizlik anlayışı üçün də eynidir və o da sistemin strukturunda baş verən dəyişikliklərlə paralel transformasiyaya uğrayıb.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, müəyyən nəticələrə gəlmək olar. Birincisi, təhlükəsizliyin hərbi aspektləri hələ də bu sahənin əsasını təşkil edir və gələcəkdə də belə olması qaçılmazdır. Lakin bəzi səbəblərə görə bu, xalqların, cəmiyyət və dövlətlərin yeganə təhdid mənbəyi deyil və ola da bilməz. Hərbi təhdidin dərk edilməsi, məsələn, iqtisadi, siyasi, ideoloji, separatçı, ekoloji və millətçilik problemlərindən irəli gələn milli maraqların və həssaslıqların olmasını ehtiva edir. Bu sahələr potensialı baxımından “həssas tərəfləri” təmsil edə bildiyindən, onları hərbi aspektlərdən təcrid olunmuş şəkildə təhlil etmək qəbul edilməzdir. İkincisi, hərbi təhlükəsizliklə dövlət siyasətinin digər məqsədləri arasında mübadilələrin təhlili də vacibdir, belə ki, hərbi təhlükəsizliyə nail olmaq siyasi, sosial və iqtisadi xərclər tələb edir. Bu iki səbəb bir-biri ilə əlaqəlidir. Hərbi təhlükəsizliyə can atmaq dövlətlərdən sosial və hətta təhlükəsizlik məqsədləri üçün məsrəf baxımından qurbanlar vermələrini tələb edir. Üçüncüsü, nəzərə alınmalıdır ki, 1991-ci ildən bəri müharibənin dominant forması dövlətlərarası deyil, dövlətdaxili olub [17]. Bu dövlətlərin və insanların təhlükəsizliyini xarici hərbi

təhdidlərdən çox, daxili problemlər təhdid edir. Məsələn, XX əsrdə dövlətlər arasında gedən müharibələrdə qırx milyona yaxın mülki insan həlak olub, bundan təxminən altı dəfə çoxu isə öz hakimiyyət orqanları tərəfindən öldürülüb. Ümumiyyətlə, bu problemlərin kökünü zəif dövlət strukturları, zəif inkişaf, yoxsulluq, gəlir bərabərsizliyi, ətraf mühitin deqradasiyası, resurs qıtlığı, sabit konstitusiya bazasının olmaması, dini dözümsüzlük, terrorizm, demokratiyanın və siyasi iştirakın olmaması, etnik parçalanma kimi müxtəlif amillərdə axtarmaq olar. Yuxarıda qeyd edilənlərin hamısı əsasən qeyri-hərbi təhdidlərdir və bu münaqişə mənbələri ilə üzləşməli olan hökumətlər üçün əsas prioritetlər hesab olunur. Nəticə etibarilə, bəlkə də təhlükəsizlik tədqiqatlarını beynəlxalq münasibətlər sisteminin alt sahəsi kimi deyil, müstəqil tədqiqat sahəsi kimi dərk etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Dövlətlər nə qədər vacib olsa da, nə beynəlxalq sistemin yeganə mühüm aktorları, nə də təhlükəsizlik üçün yeganə istinad obyektləridir. Bundan əlavə, dövlətlərarası münasibətlər müasir dünya siyasətini xarakterizə edən təhlükəsizlik dinamikasının yalnız bir aspektini təmsil edir. Getdikcə daha aydın görünür ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində müasir təhlükəsizlik problemlərinin daha dərinə təhlil edilməsinə zərurət var. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizlik anlayışının genişləndirilməsi və müxtəlifliyinin qəbul edilməsi riskli və çaşdırıcı görünə də, artıq labüd hala çevrilib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Online Etymology Dictionary: [Electronic resource] / www.etymonline.com/word/secure.
2. Məmmədşad, V.M. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin regional aspektləri. Dərs vəsaiti. / V.M. Məmmədşad, X.İ. İskəndərov – Bakı: Unicopy, – 2020. – 145 s.
3. Wolfers, A. National Security as an Ambiguous Symbol // – Routledge: Political Science Quarterly, – 2008, Vol.67, № 4, – s. 481–502.
4. Richard, H.U. Redefining Security International Security // – New York: International security, –1983, Vol. 8, № 1, – s. 129–153.
5. Nye, J.S. A Report of a Conference on the State of the Field // – New York: J.S Nye, L.J Sean. International Security, - 1988. Vol. 12, №4, - s. 5–27.
6. Morgenthau, H.J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. Brief Edition revised by Kenneth W. Thompson. / H.J. Morgenthau. – New York: McGraw-Hill, – 1993. – 3.
7. Williams, P.D. Security Studies: An Introduction. 2nd edition. / P.D. Williams. – New York: Routledge, – 2013. – 98.
8. Baldwin, D.A. Security Studies and the End of the Cold War // – New York: World Politics, – 1995, Vol.48, № 1, – s.125–141.
9. Baldwin, D.A. The Concept of Security // – New York: Review of International Studies, – 1997, Vol. 23, № 1, – s. 5–26.
10. Мухаметов, P.C. Современные теории мировой политики / – Екатеринбург: УГИ УрФУ, – 2020. – 120 s.
11. Keohane, R. International Institutions and State Power. / R.Keohane – Boulder: Westview Press, – 1989. – 270 s.
12. Williams, P. Security Studies: An Introduction. 2nd edition. / P.Williams. – New York: Routledge, –2013. – 540 s.
13. Rothschild, E. What is Security? Daedalus // – England: The Quest for World Order, MIT, – 1995, Vol. 124, № 3, – s. 53-98.
14. Buzan, B. Security According to Buzan: A Comprehensive Security Analysis // – Columbia University, School of International and Public Affairs – New York, USA: Security discussion papers series 1, – 2009 – s. 1-11.
15. Laura, N. National, International and Human security. / – New York, London: New Millennium Book, – 2017 – s. 217.
16. Qasımov, C. Milli təhlükəsizliyin əsasları. Dərslik. / C.Qasımov, N.Nağıyev – Bakı: Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyası, – 2015 səh. 407.

17. Max Roser, Our World in Data: War and Peace: [Electronic resource] / 2019. URL: <https://ourworldindata.org/war-and-peace>.

Аннотация

Концептуальный взгляд на концепцию безопасности

Нуран Махмудов

В статье отражается значение понятия безопасности в системе международных отношений, сопоставление подобных и различных мнений в перспективе школ реализма и либерализма. Исследуются три основные безопасные парадигмы, как международная безопасность, национальная безопасность и личностная безопасность в системе международных отношений.

Ключевые слова: безопасность, реализм, либерализм, безопасность человека, национальная безопасность, международная безопасность

Abstract

Conceptual overview of the concept of security

Nuran Mahmudov

The article reflects the importance of the concept of security in the system of international relations, the comparison of similar and different views in the perspective of the schools of realism and liberalism. The system of international relations examines three main security paradigms: international security, national security and human security.

Keywords: security, realism, liberalism, human security, national security, international security

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 27.05.2022

UOT 351/354

**MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏSİNİN
TƏYİN EDİLMƏSİ METODİKASI****mayor Cəlil Həsənov***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*

E-mail: jalil.hasanov@hotmail.com

Xülasə. Məqalədə milli təhlükəsizlik fenomeni və onu formalaşdıran təhlükəsizlik sahələri tədqiq olunur, sekyüritizasiya riski problem kimi təyin edilir və onun aradan qaldırılması tədqiqatın obyektini təşkil edir. Milli təhlükəsizliyin müasir dünyada şərtləndiyi çoxsaylı sahələr nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası üçün hansı təhlükəsizlik sahələrinin prioritet xarakter daşdığı müəyyənəşdirilir. “Təhlükəsizlik zənciri” modelini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik sisteminə tətbiq etməklə milli təhlükəsizlik məsələsinin qiymətləndirilməsi metodikası araşdırılır.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, sekyüritizasiya, təhdid, resurs, təhlükəsizlik zənciri

Giriş

Milli təhlükəsizlik fenomeni zaman keçdikcə müasir dünyanın özünəməxsusluğu ilə şərtlənən və insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən şəkildə (milli təhlükəsizliyə geniş yanaşma) genişlənərək təhlükəsizliyin müxtəlif sahələrini özündə birləşdirmişdir. Bu yanaşmada milli təhlükəsizlik anlayışının “soyuq müharibə” dövründən sonrakı periodda yaranmış forması nəzərdə tutulur. Burada milli təhlükəsizlik dövlətin təhlükəsizliyinə olan təhdidlərin çoxsaylı təhlükəsizlik istiqamətlərindən ibarət olması kimi başa düşülür. Milli təhlükəsizlik üzrə Azərbaycan Respublikasının konseptual sənədlərində də təyin edildiyi kimi, buraya siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət və mənəviyyat təhlükəsizlik sahələri aid edilir [1].

Milli təhlükəsizliyin şaxələnməsini və genişlənməsini dəstəkləyən Riçard Ullman dövlət səylərinin sadəcə digər dövlətlərdən qaynaqlanan hərbi təhdidlərə istiqamətləndirməyin real yanaşma olmadığını vurğulayaraq minimalist baxışları tənqid etmişdir [2]. Dövlətlər milli təhlükəsizlik haqqında fikirləşərkən yalnız digər dövlətlərdən qaynaqlanan hərbi təhdidləri nəzərə almaqla kifayətlənməməli, bu siyahıya ölkədaxili fenomenləri: terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və eyni zamanda təbii fəlakətlər və s. əlavə edilməlidir. Beləliklə, sözügedən yanaşma rəhbər tutulmaqla dövlətlər milli təhlükəsizliyə olan təhdidləri ancaq digər dövlət tərəfindən mümkün hərbi müdaxilədə deyil, daha geniş sahələri və iştirakçıları əhatə edən yeni geniş mənada olan yanaşmada qiymətləndirərək siyasi kurslarını müəyyən etməyə başladı. Dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin bu cür genişlənməsi ölkələrin təhlükəsizlik siyasətinin təyin edilməsində qeyri-dəqiqlik, yaxud dövlət resurslarının düzgün istiqamətləndirilməməsi və ya sərf edilməməsi ilə nəticələnmə bilən risklərə yol açır. Milli təhlükəsizlik anlayışının bu qədər genişlənməsinin təhlükəli olması hələ 1990-cı illərin əvvəllərindən Stefen Valt tərəfindən vurğulanmışdır. S.Valta görə, milli təhlükəsizliyə geniş mənada yanaşma təhdidlərin qiymətləndirilməsində və uyğun siyasi kursun seçilməsində ciddi çətinliklər yaradır [3]. Bu zaman “hansı maraqlara daha çox diqqət ayırmaq?” və eləcə də “hansı təhdidlər milli təhlükəsizlik baxımından kritik səciyyələndirilir?” kimi sualların cavablandırılması, onlara uyğun siyasi kursun seçilməsi prosesi mürəkkəbləşir. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliklə bağlı konseptual sənədlərində milli təhlükəsizliyə olan yanaşma da geniş mənada olan yanaşmadır. Milli Təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda ölkənin milli maraq və milli təhlükəsizliyinə olan təhdid sahələri təyin edilmişdir. Lakin qanunda hansı təhlükəsizlik və ya milli maraq sahələrinin daha mühüm olması müəyyən edilmədiyindən milli təhlükəsizlik məsələsi ola biləcək təhdid və ya maraqlar qeyri-müəyyən qalmışdır.

Məqalədə Azərbaycan Respublikası üçün hansı təhlükəsizlik sahələrinin prioritet xarakter daşdığı və beləliklə, hansı təhdid və ya maraqların ölkənin milli təhlükəsizlik məsələsi ola biləcəyinin

qiymətləndirilməsi metodikası tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, sintez, ideallaşdırma, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Milli təhlükəsizliyin prioritet sahələri

Milli təhlükəsizlik fenomeninin zaman keçdikcə mürəkkəb forma alması, onun klassik hərbi təhdid çərçivəsindən çıxaraq daha böyük sahələri əhatə etməsi ölkənin təhlükəsizlik məsələlərinin həllində sualların prioritetləşdirilməsi zərurətini yaratmışdır. Belə ki, dövlətlər bütün maraqlarını təmin etmə və ya bütün mümkün təhdidləri neytrallaşdırma imkanlarına malik deyil. Müəyyən maraqlar güzəştə gedilə bilən, müəyyən təhdidlər milli təhlükəsizlik məsələsi olmaya bildiyindən, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında seçilən siyasi kurs bu yanaşmaya əsaslanmalıdır. Təhdidlərin qiymətləndirilməsində bu kimi vəziyyətdən çıxış yolu dövlətin təməl dəyərlərinə yönəlmiş təhdid sahələrini diqqət mərkəzində saxlamaqdır. Mövcud milli təhlükəsizlik nəzəriyyələrinə nəzər saldıqda klassik dar mənada yanaşmaya görə, milli təhlükəsizliyə olan təhdidlər yalnız dövlətin ərazi bütövlüyünə və institutlarına digər bir dövlət tərəfindən yarana bilən hərbi təhlükədən ibarət olması müşahidə edilir. Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətin sadəcə hərbi təhdidlərdən qorunmasını ehtiva edən dar mənada (minimalist) olan yanaşma mahiyyət etibarilə dövlətçiliyin həyatda qalmasına xidmət edən elementlərin bilavasitə qorunmasını nəzərdə tutur. Geniş mənada olan milli təhlükəsizlik yanaşmasına görə [4] isə, milli təhlükəsizliyin obyektləri daha geniş və şəxəli olmaqla dövlət və cəmiyyətin bütün əsas fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Nəticə etibarilə təhdidlərin qiymətləndirilməsində bu iki modelin heç biri qənaətbəxş hesab edilmir. Belə ki, milli təhlükəsizliyə “dar yanaşma” yalnız hərbi təhdidləri, “geniş yanaşma” isə daha geniş təhdid sahələrini əhatə etməklə qiymətləndirməni abstraktlaşdırır və onun effektiv təşkilinə imkan vermir. Sözügedən yanaşmaların heç birində diqqətin dövlətin əsas nəzarət altında saxlamalı olduğu təhdidlərə (təhlükəsizlik sahələrinə) yönəldilməsini və ölkənin mövcud resurslarının hansı öncəlik əsasında təhdid mənbələrinə cəmlənməsini dəstəkləyən qiymətləndirmə təqdim edilmir. Təhdidlərin qiymətləndirilməsində bu kimi vəziyyətdən çıxış yolu milli təhlükəsizlik sahəsinin tədqiq olunduğu hər iki nəzəriyyədən uzaqlaşmadan dövlətin əsas dəyərlərinə yönəlmiş təhdidləri diqqət mərkəzində saxlamaqdır. Bu zaman yeni bir model, Edoardo Kamillinin təklif etdiyi, dövlətin *təməl dəyərlərinə* yönəlmiş təhdidlərin əsas götürülməsinə əsaslanan “təhlükəsizlik zənciri” modeli ola bilər [5]. Modeldə qarşıya qoyulmuş problem milli təhlükəsizlik sistemlərində gedən sekyütizasiya [6] prosesinin yaratdığı problemin aradan qaldırılması və beləliklə, dövlətin milli təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidləri prioritetləşdirməklə mövcud resurslardan optimal istifadədir. E.Kamillinin qəbul etdiyi dövlətin təməl dəyərləri Maks Veberin verdiyi dövlət modelinə əsaslanır. Belə ki, M.Veberin verdiyi dövlət modelində *xalq, suverenlik, ərazi bütövlüyü* hər bir dövlətin mövcudluğunu təmin edən əsas dəyərlər kimi təqdim edilir. Modelə görə, bu dəyərlər milli təhlükəsizlik baxımından prioritet kimi qəbul edilməli və dövlət milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində bu dəyərlərə yönəlmiş təhdidləri nəzarət altında saxlanılmalı olan əsas təhlükəsizlik sahələri kimi qiymətləndirməlidir.

Beləliklə, modeldə dövlətin təməl dəyərləri kimi qəbul edilmiş *xalq, suverenlik və ərazi bütövlüyü* fenomenlərinin müasir dövlətin milli təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən vacibliyini tədqiq edək:

Xalq. Kamilli modelində verilmiş dəyərlərdən biri xalqdır. Xalqın mövcudluğunu dövlət tələb etdiyi kimi, dövlətin də formalaşması xalqın, dövlətçilik ideyasının ətrafında baş verir. Bir dövlətin həyatda qalması üçün ən vacib amil onun sözün əsl mənasında xalqının olmasıdır. Xalq dedikdə, müxtəlif millətlərdən olub, bir dövləti təmsil edən insan cəmiyyəti nəzərdə tutulur ki, onun dövlətlə həmrəyliyi əsas güc göstəricisi hesab edilir. Barri Buzan bu həmrəyliyi “dövlətçilik ideyası” adlandırır. B.Buzana görə, dövlətçilik ideyası əhali, dövlət institutları və onun ərazisi arasında birlik formalaşdırın sosial-siyasi həmrəylikdir [7]. Dünya ölkələrinin hərbi-siyasi potensialını qiymətləndirən “Global Fire Power” reytinginin göstəriciləri də, bu nəzəriyyədən çıxış edərək ilk növbədə dövlətin insan resurslarını əsas xüsusiyyət, qiymətləndirmə faktoru kimi nəzərə alır. Milli təhlükəsizlik prizmasından baxıldıqda insan resursları faktoru yalnız xalq kimi formalaşdıqda önəm kəsb edir. Məhz bu məqsədlə dövlət əsas güc mənbəyi olan insan resurslarının öz ətrafında birləşməsinə təmin edən daxili və xarici siyasət yürüdür, bu həmrəyliyə yaranan təhdidlərin neytrallaşmasına maksimum diqqət ayırır. Dövlətlər ictimai

sabitlik, xalq-iqtidar birliyinin davamlılığının təmin edilməsini daim öz fəaliyyətinin əsas prioritetləri sırasına qoyur, onları hər zaman nəzərə alır. Daxili sabitliyin saxlanması və dövlətçilik ideyasının qorunmasının təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif sahələrdə böyük qurumlar, dövlət orqanları təsis edilir. Beləliklə, dövlətlər əsas güc mənbəyi hesab etdiyi xalq ilə həmrəyliyin möhkəmlənməsi istiqamətində demokratiya, insan haqlarının qorunması səviyyəsinin yüksəlməsində və eyni zamanda onun sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında maraqlı olacaq, həmçinin bu qəbildən olan fürsətləri maraqlı təhlükələri təhdid kimi qəbul edəcəkdir.

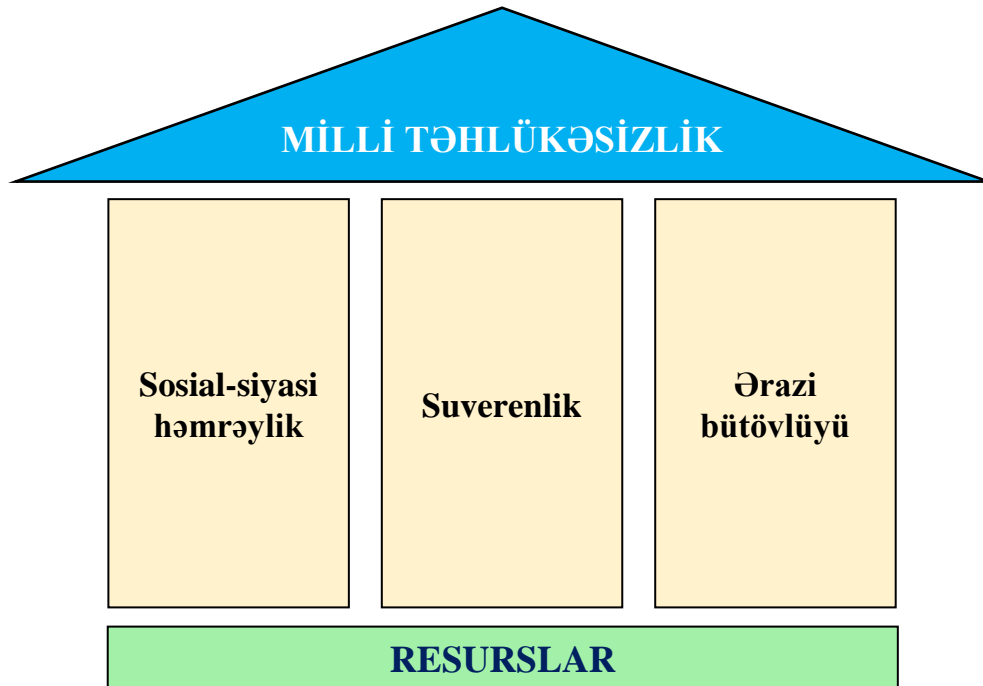
Suverenlik. Hüquqi dövlət və ictimai müqavilə “Vestfaliya” sülh müqaviləsindən sonra meydana çıxmış “milli dövlət” ideyasının mahiyyətini ortaya qoyur. XVII əsrdə təməli qoyulmuş Qərb dövlət modelini xarakterizə edən və onu digər təşkilat və qurumlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət suverenlik konsepsiyasıdır. Bu anlayış sayəsində dövlət müəyyən sərhədlər çərçivəsində xalq üzərində hakimiyyətini dini əsaslar üzərində deyil, hökmdarın qəbul etdiyi qanunlardan istifadə etməklə həyata keçirir. Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən suverenlik müəyyən coğrafi ərazi, yaxud ölkə sərhədləri çərçivəsində mütləq hakimiyyət olaraq nəzərdə tutulur. Andreas Ozianderin dediyi kimi, ictimai sabitlik, müdafiə qabiliyyəti, ölkə resurslarının idarə edilməsi və eləcə də digər funksiyaları icra etmə qabiliyyəti dövlətin suverenlik meyarlarıdır [8]. Suverenlik dedikdə, onun daxili və xarici aspektləri mühüm məna kəsb edir. Daxili suverenlik ölkədaxili idarəetmədə, xarici suverenlik isə dövlətin digər dövlət və beynəlxalq aktorlarla münasibətlərdə malik olduğu fəaliyyət sərbəstliyini nəzərdə tutur. Dövlətin xarici suverenliyi eyni zamanda beynəlxalq hüququn obyektinə olaraq qəbul edilməsi kimi də başa düşülə bilər. Bu zaman dövlətin suverenliyi onun digər dövlətlər tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınması və de-yure bərabər hüquqlu olmasını təmin edir. Lakin artıq bir fakt kimi reallığa çevrilən dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində siniflərə bölünməsi (fövqəddövlətlər) və bu sinifləndirmənin dövlətin siyasi gücü kimi başa düşülməsini, suverenliyin “praktiki suverenlik” kimi baxılmasını şərtləndirmişdir. Prof. Z.M.Həsənalıyevin sözləri ilə desək, suverenlik dövlət hakimiyyətinin aliliyi və müstəqilliyi, hakimiyyətin keyfiyyəti kimi nəzərdən keçirilə bilər [9]. Dövlətlərin de-yure xarici və daxili suverenliyinin olmasına baxmayaraq, onların ölkənin daxili və xarici siyasətlərində qərar vermələri, dövlətin maraqlarını təmin etməyə yönəlmiş müstəqil fəaliyyət göstərmələri məhz praktiki suverenlik imkanları ilə ölçülür. Bu suverenlik ölkənin maraqları çərçivəsində daxili və xarici siyasətin yürüdülməsini təmin edən siyasi güc kimi də başa düşülməlidir ki, bu da öz növbəsində, ölkənin geosiyasi çəkisi, iqtisadi və hərbi potensialı kimi meyarlarla ölçülür.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, dövlətin əsas xüsusiyyəti olan suverenlik zaman keçdikcə müəyyən transformasiyalara uğrasa da onun təməl dəyərlərindən biri olaraq qalmaqda davam edir. Məhz suverenliyin qorunduğu təqdirdə dövlət ölkənin milli maraqlarını təmin edən siyasət yürüdə və onun mövcudluğunu qoruya bilər.

Ərazi bütövlüyü. “Vestfaliya” sülh müqaviləsindən miras qalan dövlət modeli Avropada dini zəmində 30 il sürən müharibənin yekunlaşması ilə meydana çıxmışdır. Bu sülh müqaviləsindən sonra xristian dininin protestant və katolik məzhəbləri arasında həm fiziki, həm də mənəvi sərhədlər cızıldı. Yaradılan sərhədlərlə fərqli dini kəsimlər razılaşdırılmış coğrafi ərazilərə ayrıldı. Bu coğrafi ərazilər daxilində artıq hökmdar mütləq suverenliyə sahib olmaqla həm mənəvi, həm də fiziki güc tətbiqi səlahiyyətlərinə malik oldu. Beləliklə, ərazi bütövlüyü maddi varlıq, öz identik xüsusiyyətinə görə cızılmış sərhədlər çərçivəsində əhatəyə alınmış coğrafi ərazi vahidi olaraq dövlətin müdafiəsi (“Möhkəm qalxan”) funksiyasını icra etməyə başladı [10]. Müasir dövlət modelində dövlətin suverenliyi, onun malik olduğu güc tətbiqi səlahiyyəti ərazisinin olmasını tələb etdiyi kimi, ərazinin də formalaşması, onun müəyyən sərhədlər çərçivəsində həyatda qalması suverenlik sayəsində təmin edilmişdir. Lakin yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlər üzrə bir çox mütəxəssislər dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı tezisinin artıq süquta uğradığını iddia edirlər. Onlardan daha çox diqqət çəkən Riçard Rozekransın fikrinə görə, yüksək texnologiyaların, qlobal iqtisadiyyatın meydana gəlməsi ilə artıq sərhəd toxunulmazlığı anlayışı öz əvvəlki çəkisini itirmiş və beynəlxalq münasibətlərdə ərazi bütövlüyü və ya sərhədlərin mövcudluğunun vacib siyasi faktor kimi qəbul edilməsi əhəmiyyəti azalmışdır [11]. Lakin belə fikirlərə rəğmən, müasir dövlət hakimiyyətləri heç bir halda ərazi itkisi ilə

razılaşa bilməz. Bu faktı, həmçinin münaqişələrin aparılma səbəblərini araşdıran tədqiqatçıların gəldiyi nəticələrə əsaslanmaqla da təsdiqləmək mümkündür. Belə ki, dövlətlər ərazi itkisini güc və suverenliyin itirilməsi, yaxud zəifləməsi, nəticə etibarilə hakimiyyətin itirilməsi təhlükəsi kimi qəbul edir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində ərazi bütövlüyü haqqında digər bir fərqli yanaşma Burak Kadercan tərəfindən təqdim edilmişdir [12]. B.Kadercan özünün “*Nationalism and war for territory: from ‘divisible’ territories to inviolable homelands*” məqaləsində dövlətlərin ərazi bütövlüyü iddiasının heç də mütləq olmadığını və bəzi hallarda ərazinin sövdələşmə mövzusu ola biləcəyini vurğulamışdır. Müəllifə görə, ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı anlayışı dövlət suverenliyi, xalq və milli şüurun meydana gəlməsi ilə yaranmışdır. Buna qədər olan tarixi dövrdə ərazi bütövlüyü anlayışı, onun hər hansı bir əhali qrupu ilə assosiasiyası olmadığından adi bir resurs kimi qiymətləndirilmişdir. B.Kadercanın dediklərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət o zaman ərazi bütövlüyünü müzakirə mövzusu edə bilər ki, həmin ərazilər dövlətə suverenliyinin formalaşması, onun tərkib hissəsi olan xalqı ilə milli-mədəni bağlantı təşkil etməsin. Bu cür bağlantıların daha möhkəm olduğu ərazilər dövlətin, xalqın identikliyi ifadə etdiyindən güzəştə gedilməsi və ya müzakirə mövzusu olması qəbul edilməzdir. Başqa cür desək, dövlətin formalaşması ilə üst-üstə düşən və xalq üzərində tətbiq edilən suverenliyin qüvvədə olduğu coğrafi ərazi hüdudları heç bir dövlət tərəfindən güzəştə gedilə bilməz.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ərazi bütövlüyü anlayışı dövlətlərin fundamental dəyər və milli maraqlarından biri olmaqla davam edir. Ərazi bütövlüyü suverenliyin, dövlətçilik ideyasının, müdafiə qüdrətinin və eyni zamanda xalqın sosial rifahının təminatçısı kimi dəyərləndirilir. Qlobal iqtisadiyyat, sərhədlərin mövcudluğunun əhəmiyyətinin azalması prosesi zamanla daha kütləvi şəkil alsada, dövlətlər daxildə və beynəlxalq səviyyədəki legitim suverenliklərinin qüvvədə olduğu coğrafi ərazi hüdudlarının qorunmasına daim önəm verəcək.

Şəkil 1. Milli təhlükəsizlik sütunları

Beləliklə, milli təhlükəsizlik M.Veberin dövlət modelinə əsaslanan üç təməl dəyər (sütun) üzərində dayanır: sosial-siyasi həmrəylik, suverenlik və ərazi bütövlüyü. Təqdim edilmiş fiqurdan görüldüyü kimi, sütunlar bərabərölçülüdür və yalnız lazımi hündürlükdə saxlanıldıqda tarazlıq qoruna bilər (Şəkil 1). Eyni zamanda modeldə dayanıqlı fiqur seçiminin edilməsi bu dəyərlərin mütləqliyini istisna edir və “kolonların hər hansı birinin tamamilə götürülməsi belə, dövlətin məhvi ilə nəticələnir” fikrini təsvir edir. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində əksər dövlətlər suverenliyini itirmiş, ərazi bütövlüyünün qorunmasına və ya cəmiyyətlə sosial-siyasi həmrəyliyə nail olmadan mövcudluğunu davam etdirir. Dünya dövlətlərinin yalnız cüzi bir hissəsi bu dəyərlərin tam qorunmasını təmin edə bilər.

Çox az sayda dövlət tam müstəqil siyasət yürüdə və yaxud sosial-siyasi həmrəylik, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilər. Belə olan halda dövlətlər əlavə resurslar sərf etməli və yaxud bəzi milli maraqlarında güzəştə getməli olurlar ki, bu da milli təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində seçilmiş siyasi kursa çevrilir. Modeldə verilmiş fiqurdan da göründüyü kimi, dövlət resursları milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rola malikdir. Dövlət resursları dedikdə, buraya ölkənin iqtisadi, siyasi, maliyyə, təbii, insan və sair ehtiyatları nəzərdə tutulur ki, dövlətlər bunların inkişafında həmişə maraqlı olur. Resursların yetərli olması dövlətin təməl dəyərlərinin qorunmasını təmin edir və milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında bu faktor xüsusi çəkiyə malikdir. Sütunlara verilmiş adlar da təsadüfi ardıcılıqla düzülməmiş, dövlətin milli təhlükəsizliyində daha böyük rola malik dəyərlər kənarlarda yerləşdirilmişdir. Lakin modelin bütün dövlətlərə (xüsusi hallara) şamil edilməsi mümkün deyildir. Burada məqsəd klassik dövlət modelində milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında vacib dəyərlərin müəyyən edilməsidir.

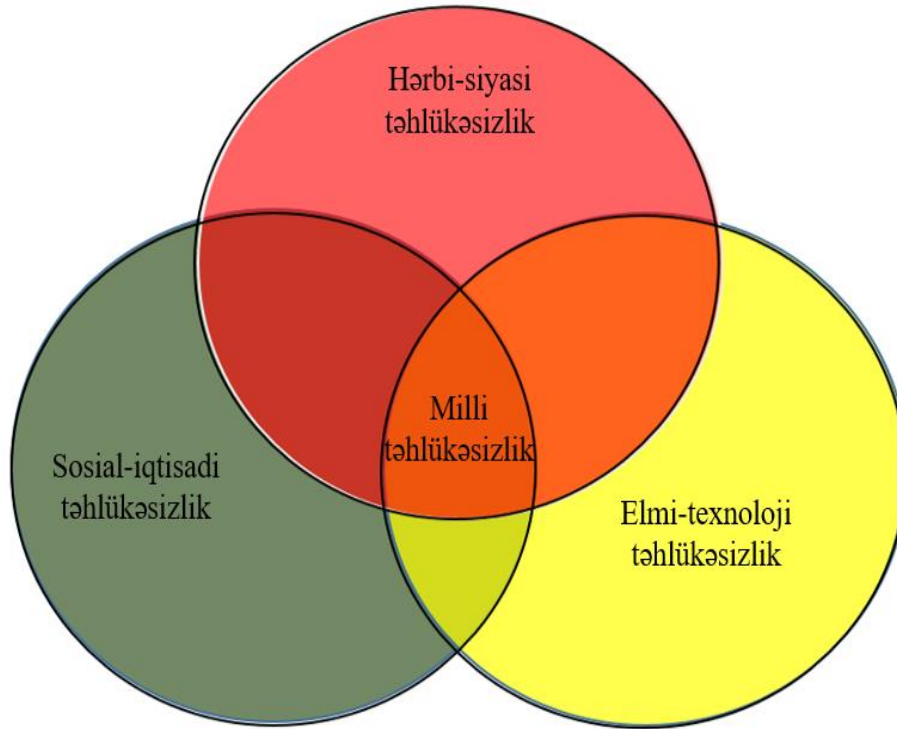
Təhlükəsizlik zənciri metodikası

E.Kamillinin təqdim etdiyi “təhlükəsizlik zənciri” modeli dövlətin təməl dəyərlərinə yönəlmiş təhdid sahələrinin təsnifatlandırılmasına əsaslanır və milli təhlükəsizlik sahəsində sekyuritizasiya [13] probleminin həllinə yönəlmişdir. Modeldə dövlətin təməl dəyərləri müdafiə olunmalı əsas obyekt kimi diqqət mərkəzində qalmaqla onlara təhlükə yaradacaq əsas təhdid istiqamətləri qiymətləndirmədə nəzərə alınır. Bununla da milli təhlükəsizliyə olan təhdidlərin və eyni zamanda maraqların qiymətləndirilməsində əhəmiyyət kəsb etməyən sahələr üzərində əlavə tədqiqat işinin aparılması, resursların sərf edilməsi kimi risklər azaldılmış olur. Bu yanaşmanın Azərbaycan Respublikasının dövlət dəyərlərinə yönəlmiş təhdid sahələrinin müəyyənləşdirilməsinə tətbiqini nəzərdən keçirək.

Hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsi. Bu, təhlükəsizlik zənciri modelində ən vacib təhlükəsizlik sahəsi olaraq qiymətləndirilir. Dövlətlər üçün ən başlıca təhdid müharibə, ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, suverenliyin və ərazi bütövlüyünün itirilməsi hesab olunur. Buna cavab olaraq dövlətlər ilk növbədə malik olduqları resurslar və ya iqtisadi artım sayəsində hərbi potensiallarını artırır, yaxud müttəfiqlilər yaradaraq mümkün təhdidlərdən sığortalanmağa, öz milli maraqlarını təmin edən güc qazanmağa çalışır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində əldə edilmiş beynəlxalq və ya ikitərəfli sazişlərin əsasında geosiyasi maraqlar dayanır [14]. Məhz hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsində təhlükəsizlik vəziyyəti əldə edildikdə iqtisadi və digər qəbildən olan sahələr üzrə inkişaf və ya dövlətlərarası əməkdaşlığa start verilir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında respublikanın milli təhlükəsizliyinə olan təhdidlər siyahısında da eyni yanaşmadan çıxış edərək hərbi-siyasi xarakterli təhdidlərə daha çox diqqət ayrılmışdır [15]. Beləliklə, hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsi dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətləndiricisi olmaqla dövlətin digər təhlükəsizlik sahələrində milli maraqların təmin edilməsinə münbit şərait yaradır ki, bu da dövlətin həm daxili, həm də xarici suverenliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Sosial-iqtisadi təhlükəsizlik sahəsi. Modeldə təqdim edilmiş milli təhlükəsizlik sisteminin məhz resursların üzərində qurulması iqtisadi təhlükəsizliyin kritik təhlükəsizlik sahəsi olaraq qəbul edilməsini mütləq edir. Metodikada “Sosial-iqtisadi təhlükəsizlik sahə”si “Hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsi”ndən sonra ikinci vacib istiqamət kimi qəbul edilir. Dövlətin fundamental dəyərlərindən biri olan sosial-siyasi həmrəylik məhz ölkədə aparılan sosial siyasətin və onu dəstəkləyən iqtisadi imkanların hesabına əldə edilir. Dövlətin əsas institutlarının varlığı, onların effektiv fəaliyyəti məhz ölkənin iqtisadi potensialından asılıdır. Hərbi güc, dövlətin sosial siyasəti və digər fəaliyyətləri, şübhəsiz, iqtisadi imkanlar hesabına həyata keçirilir. Həmçinin dövlətin təməl dəyərlərinin əsasını təşkil edən bütün növ resursların (Şəkil 1) əldə edilməsi, qorunması və artırılması vəzifəsinin böyük hissəsi məhz iqtisadi-sosial təhlükəsizlik vəziyyətinin təmin edilməsi ilə mümkün olur. Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, dövlətlərin milli təhlükəsizliyi sosial-siyasi həmrəyliyin mövcudluğunu, suverenliyin möhkəmləndirilməsini, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsini ehtiva edir və bu dəyərlərin qorunması sosial-iqtisadi sahədə təhlükəsizlik vəziyyətinin əldə edilməsinin vacibliyini təsdiq edir.

Elmi-texnoloji təhlükəsizlik sahəsi. E.Kamillinin modelində verilmiş enerji təhlükəsizliyi sahəsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında vacib sahə olsa da həyati əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda enerji təhlükəsizliyi ayrıca təhlükəsizlik sahəsi kimi təyin edilməmişdir. Müasir təhlükəsizlik mühitini xarakterizə edən meyilləri nəzərə alsaq, enerji təhlükəsizliyi istiqamətinin təhlükəsizlik zəncirindəki sferalardan biri olması labüddür. Lakin Azərbaycan və digər karbohidrogen resursları ilə zəngin olan, ölkənin enerji təminatında xarici asılılığı olmayan ölkələr üçün həyati əhəmiyyət daşımır. Modeldə hərbi-siyasi, iqtisadi və enerji təhlükəsizliyinin dövlətin təməl dəyərlərinə yarana biləcək əsas təhdid sahələri kimi göstərilə də iqtisadiyyatın lokomotivini təşkil edən elmi-texnoloji sahə (Qərbi Avropa ölkələri üçün prioritet olmadığından) diqqətə alınmamışdır. İqtisadi inkişaf, dövlətin hərbi potensialının gücləndirilməsi və keyfiyyətli insan kapitalının mövcudluğu yalnız elm və texnoloji üstünlüklə əldə olunur. Dövlətlər bu sahədə rəqabətqabiliyyətliliyini qorumaq məqsədilə böyük resurslar sərf edərək uzunmüddətli inkişaf proqramları həyata keçirir, elm sahəsini inkişaf etdirir, daxili istehsalı stimullaşdırır, milli hərbi sənayesini yaradırlar.

Şəkil 2. Təhlükəsizlik zənciri modeli

Beləliklə, modeldə verilən digər sahələrdə təhlükəsizlik vəziyyətinin təmin olunması üçün dövlətin mütləq elmi və texnoloji asılılığı olmamalı, bu sahənin inkişafı məqsədilə münbit təhlükəsizlik mühiti təmin edilməlidir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik sistemi üçün “Elmi-texnoloji sahə” dövlətin təməl dəyərlərinə yarana biləcək 3-cü əsas təhlükəsizlik sahəsi kimi qəbul edilə bilər. Bu zaman Kamilli modelində dövlətin təməl dəyərlərinə təhdid hesab edilən enerji təhlükəsizliyi sahəsi Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının və milli təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidlərin qiymətləndirilməsində prioritet istiqamət kimi qəbul edilmir və “elmi texnoloji sahə” istiqaməti ilə əvəz olunur. Modelin qarşısında duran başlıca problem sekyüritizasiya probleminin öhdəsindən gəlməkdir. Sekyüritizasiya nəzəriyyəsi milli təhlükəsizliyin dar mənada olan yanaşmasından yeni, geniş mənada olan yanaşmaya keçidi nəzərdə tutur. Bu isə milli təhlükəsizliyə olan təhdidlərin artıq sadəcə hərbi-siyasi xarakterli olmasını deyil, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən çoxsaylı mənbələrdən qaynaqlandığını nəzərdə tutur. Sekyüritizasiya səviyyəsi dedikdə, məqalədə milli təhlükəsizliyə olan təhdidin və ya marağın dövlətin təməl dəyərləri ilə

münasibətdə abstraktlığı nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, hər hansı bir təhdidin sekyuritizasiya səviyyəsinin aşağı olması onun dövlətin milli təhlükəsizlik məsələsi ilə o qədər yaxından əlaqəli olduğunu ifadə edir.

Hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsinə daxil olan təhdidlərin sekyuritizasiya səviyyəsi digər iki sahəyə nisbətdə aşağı qiymətləndirilir ki, bu da sözügedən sahələrə verilən vaciblik dərəcəsi ilə izah edilir. Müvafiq olaraq digər iki sahəyə aid təhdidlər vaciblik dərəcəsinə uyğun olaraq sekyuritizasiya səviyyələri 2-ci və 3-cü ən aşağı çəkiddə qəbul edilir. Şəkil 2-də hər üç təhlükəsizlik sahəsinin kəsişməsində yer alan sahədə milli təhlükəsizliyə olan təhdidlər yer alır ki, metodikaya görə, milli təhlükəsizlik məsələsi kimi qəbul edilir və ən aşağı sekyuritizasiya səviyyəsinə aid edilir. Təhlükəsizlik sahələrinin vaciblik dərəcəsi və eləcə də onların kəsişməsinə (hər ikisinə) aid olan təhdid və maraqlar eyni yanaşmadan çıxış etməklə aşağıdakı formada prioritetləşdirilərək təsnifatlandırıla bilər (Cədvəl 1):

Milli təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Milli təhlükəsizliyə olan təhdidlər sırasına dövlətin təməl dəyərlərinə ən ciddi təhlükə istiqamətləri hesab edilən təhlükəsizlik sahələrinin (hərbi-siyasi, iqtisadi, elmi-texnoloji) hər birinə təsiri olan şərait, proses və amillər aid edilir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə olan təhdidlər həm hərbi-siyasi, həm iqtisadi və eyni zamanda elmi-texnoloji sahələrdə təhlükəsizlik vəziyyətinin təmin olunmasına yarana biləcək potensial, yaxud real təhdidlər kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 1-ci dərəcəli kimi təsnifatlandırılır və ölkənin **milli təhlükəsizlik məsələsi** kimi qəbul edilir. Bu yanaşmadan yola çıxaraq milli maraqlar da eyni şəkildə təsnifatlandırıla bilər. Belə ki, dövlətin milli maraqları da eyni prinsip əsasında, təməl dəyərlərin inkişafını, qorunmasını təmin edən istiqamətlərdəki şərait, proses və amillərə şamil edilə bilər.

Hərbi-siyasi və Sosial-iqtisadi təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 2-ci dərəcəli kimi təsnifatlandırılır. Sosial-iqtisadi təhlükəsizlik sahəsi vacibliyinə görə 2-ci yerdə dayandığından və eləcə də ən prioritet sahə hesab edilən hərbi-siyasi sahə ilə əlaqəli şərait, proses və amilləri ehtiva etdiyindən “Təhdid sahələrinin prioritetləşdirilməsi cədvəli”ndə 2-ci sırada yer alır. Buraya dövlətin hərbi-siyasi və iqtisadi təhlükəsizlik sahələrinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir.

Hərbi-siyasi və Elmi-texnoloji təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 3-cü dərəcəli kimi təsnifatlandırılır. Elmi-texnoloji təhlükəsizlik sahəsi vacibliyinə görə 3-cü yerdə dayandığından və eləcə də ən prioritet sahə hesab edilən hərbi-siyasi sahə ilə əlaqəli şərait, proses və amilləri ehtiva etdiyindən “Təhdid sahələrinin prioritetləşdirilməsi cədvəli”ndə 3-cü sırada yer alır. Buraya dövlətin hərbi-siyasi və elmi-texnoloji təhlükəsizlik sahələrinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir.

Hərbi-siyasi təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 4-cü dərəcəli kimi təsnifatlandırılır. Buraya dövlətin hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahəsinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir ki, iqtisadiyyat və elmi texnoloji sahələrə toxunmadıqda nisbətən aşağı prioritetlik daşıyır.

Sosial-iqtisadi və Elmi-texnoloji təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 5-ci dərəcəli kimi təsnifatlandırılır. Bu cür sıralama təhlükəsizlik sahələrinə verilmiş vaciblik dərəcələrini rəhbər tutan məntiqi ardıcılığa əsaslanmışdır. Buraya dövlətin sosial, iqtisadi və elmi-texnoloji təhlükəsizlik sahələrinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir.

Sosial-iqtisadi təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 6-cı dərəcəli kimi təsnifatlandırılır. Buraya dövlətin sosial-iqtisadi təhlükəsizlik sahəsinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir ki, hərbi-siyasi və elmi texnoloji sahələrə toxunmadıqda nisbətən aşağı prioritetlik daşıyır.

Elmi-texnoloji təhlükəsizliyə olan təhdidlər. Bu sinfə aid olan təhdidlər vacibliyinə görə 7-ci dərəcəli kimi təsnifatlandırılır. Buraya dövlətin elmi-texnoloji təhlükəsizlik sahəsinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir ki, hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi sahələrə toxunmadıqda ən aşağı prioritetlik daşıyır. Buraya dövlətin elmi-texnoloji təhlükəsizlik sahəsinə təsiri ola biləcək real və ya potensial təhdidlər aid edilir.

Cədvəl 1. Təhdid sahələrinin prioritetləşdirilməsi cədvəli

Təhdidlər	Vaciblik dərəcəsi
Milli təhlükəsizliyə olan təhdidlər	1
Hərbi-siyasi və Sosial-iqtisadi təhlükəsizliyə olan təhdidlər	2
Hərbi-siyasi və Elmi-texnoloji təhlükəsizliyə olan təhdidlər	3
Hərbi-siyasi təhlükəsizliyə olan təhdidlər	4
Sosial-iqtisadi və Elmi-texnoloji təhlükəsizliyə olan təhdidlər	5
Sosial-iqtisadi təhlükəsizliyə olan təhdidlər	6
Elmi-texnoloji təhlükəsizliyə olan təhdidlər	7

Təhdid sahələri modeldə verilmiş sferalara daxil olması, yaxud kəsişməsində yer almasından asılı olaraq Cədvəl 1-də verilmiş vaciblik dərəcəsinə uyğun olaraq prioritetləşdirilir. Belə ki, verilmiş metodikadan istifadə etməklə ölkənin təhlükəsizlik mühitinin təhlili nəticəsində əldə edilmiş müxtəlif sahələrə aid təhdid və maraqların sinifləndirilməsi (prioritetləşdirilməsi) mümkün olur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Təhdidlərin təsnifatlandırılması cədvəli

Təhdidlər	Vaciblik dərəcələri						
	1	2	3	4	5	6	7

Nəticə

Aparılmış tədqiqat işi nəticəsində dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsinə olan yanaşmaların qeyri-effektivliyi ortaya çıxmışdır. Məqalədə bu yanaşmalardan uzaqlaşmadan və dövlətin təməl dəyərlərini əsas diqqət mərkəzində saxlayan “Təhlükəsizlik zənciri” modeli tədqiq edilmişdir. Yeni yanaşmada müasir dövlət modelinin təməl dəyərlərinin aktuallığı təhlil olunmuş və bu dəyərlərə təhlükə yarada biləcək təhlükəsizlik sahələri Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti nəzərə alınaraq müəyyən edilmişdir. Məqalədə dövlətin “milli təhlükəsizlik sütunları” müəyyən edilməklə müasir dövlət formasının fundamental dəyərləri, ölkənin milli təhlükəsizliyində ən önəmli rola malik faktorlar təsvir olunmuşdur.

“Təhlükəsizlik zənciri” modeli vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizliyinə olan əsas təhlükəsizlik sahələri müəyyən edilmiş və onların vaciblik (prioritetlik) dərəcələrinə görə təsnifatlandırılması aparılmışdır. Təsnifatlandırma sayəsində milli təhlükəsizlik məsələsinin və eləcə də milli təhlükəsizliyə olan digər təhdid növlərinin vacibliyinə görə prioritetləşdirilməsi müəyyən edilmişdir. Təhlükəsizlik mühitinin təhlili ilə müəyyən olunmuş müxtəlif təhdid və maraqların məqalədə verilmiş metodika əsasında sinifləndirilməsi respublikanın milli təhlükəsizlik siyasətinin təyin olunmasında istifadə oluna, təhdid və maraqların prioritetləşdirilməsi sayəsində ölkənin mövcud siyasi, iqtisadi, informasiya, hərbi və digər resurslarının optimal istifadəsi, onların cəmləndirilmə istiqamətləri müəyyən edilə bilər. Modelə daxil olmayan digər təhlükəsizlik sahələrinə aid təhdidlər bu yanaşmaya görə, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin ana xəttini təşkil etmir və dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərindən aşağı vaciblik dərəcəsinə aid edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / – 29 iyun, 2004. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5455>.
2. Ullman, R.H. Redefining Security. // International Security, – 1983. Vol. 8, No.1, – p. 129
3. Stephen, M.Walt. The Renaissance of Security Studies // International Studies Quarterly, – 1991. No.35, – p. 211-239.
4. Saluci, V. L'evoluzione del concetto di sicurezza in Europa. //– Pisa: Edizioni ETS, – 2007. – p. 19.
5. Camilli, E. Understanding national security strategies: [Electronic resource] / – 2016. URL: https://www.academia.edu/21910174/Understanding_National_Security_Strategies.
6. Buzan, B. Ole Wæver, and Jaap de Wilde, Security: A New Framework for Analysis // – Boulder: Lynne Rienner Publishers, – 1998. – p. 25.
7. Buzan, B. People, States and Fear. Colchester: ECPR, – 1991. – p. 65-83.
8. Osiander, A. Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth, – 2001. Vol. 55, No. 2, – p. 266
9. Həsənalıyev, Z.M. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizliyinin əsasları. // Nurlar nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi, – 2016. – s. 49.
10. John, H.H. Rise and Demise of the Territorial State. / – 1957. – 474 p.
11. Rosecrance, R. Review of International Studies, 28, International security and the virtual state: states and firms in world politics. / British International Studies Association, – 2002. – 451 p.
12. Kadercan, B. Nationalism and war for territory: from divisible territories to inviolable homelands, Political Science, Cambridge Review of International Affairs. 4 July 2017.
13. Eroukhanoff, C. Securitisation Theory: An Introduction: [Electronic resource] / January 14, 2018. URL: www.e-ir.info/2018/01/14/securitisation-theory-an-introduction/.
14. Eichengreen, B. Arnaud Mehl, Livia Chițu, Mars or Mercury redux: The geopolitics of bilateral trade agreements: [Electronic resource] / March 14, 2019. URL: <https://voxeu.org/article/geopolitics-bilateral-trade-agreements>.
15. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası // Azərbaycan qəzeti. – 2007, 24 may. №112, – s. 25.

Аннотация

Методика определения вопросов национальной безопасности

Джалил Гасанов

В статье исследуется феномен национальной безопасности и сферы безопасности, которые ее формируют. В качестве проблемы в статье обозначен риск секьюритизации, а его устранение является предметом исследования. Принимая во внимание многочисленные сферы, в которых обуславливается национальная безопасность в современном мире, были определены приоритетные сферы безопасности для Азербайджанской Республики. Исследована методология оценки вопросов национальной безопасности путем применения модели «Цепь безопасности» к системе национальной безопасности Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: безопасность, секьюритизация, угроза, ресурс, цепь безопасности

Abstract

Methodology for determining national security issues

Jalil Hasanov

The article examines the phenomenon of national security and the security spheres that form it. The article identifies the risk of securitization as a problem, and its elimination is the subject of research. Taking into account the numerous areas in which the phenomenon of national security is conditioned in the modern world, priority areas for national security for the Republic of Azerbaijan were identified.

The methodology for assessing national security issues has been studied by applying the “Security Chain” model to the national security system of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: security, securitization, threat, resource, security chain

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.02.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.03.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 16.04.2022

UOT 330

**PANDEMİYANIN MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTINA
(MHBS) ƏSASƏN HAZIRLANAN HESABATLARA TƏSİRİ**

Əfsanə Quliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

E-mail: afsana.guliyeva1992@gmail.com

Xülasə. Məqalədə koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar bir çox ölkələrin rəhbərliyi tərəfindən bütün müəssisələrin fəaliyyətinə və onların maliyyə hesabatlarına təsir edən məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən və onların biznes fəaliyyətinə mənfi təsirlərindən bəhs edilir. Həmçinin bütün bu tədbirlərin MHBS qaydalarına əsasən hazırlanan maliyyə hesabatlarına təsirləri təhlil olunur.

Açar sözlər: pandemiya, Azərbaycan iqtisadiyyatı, maliyyə hesabatları, məhdudlaşdırıcı tədbirlər, maliyyə aktivləri, amortizasiya hesablanması

Giriş

2019-cu ilin dekabr ayında geniş şəkildə yayılmış COVID-19 koronavirus pandemiyası dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Dünyanın maliyyə bazarları əvvəllər qarşılaşmadıqları risk və qeyri-müəyyənliklərlə qarşı-qarşıya gəldi. Pandemiyanın mənfi təsirləri Azərbaycan iqtisadiyyatından da yan keçməmişdir.

Belə bir şəraitdə, bir sıra qabaqcıl ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da mümkün iqtisadi itkilərin qarşısının alınması və sahibkarlıq subyektlərinə dəstək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının 10.2-ci bəndinin icrası ilə bağlı Nazirlər Kabineti tərəfindən “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” tədbirlər planı təsdiq edilmişdir [1].

Koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar bir çox ölkələrin rəhbərliyi bu və ya digər şəkildə bütün müəssisələrin fəaliyyətinə və onların maliyyə hesabatlarına təsir edən məhdudlaşdırıcı tədbirlər gördülər.

Maliyyə hesabatlarına təsir edən ən böyük göstərici əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin, ehtiyatların, debitor borcların qiymətdən düşməsi oldu.

Məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəticəsində biznes fəaliyyətinə aşağıdakı mənfi təsirlər oldu:

- müəssisələrin fəaliyyəti qismən və ya tamamilə dayandırıldı;
- məhsul istehsalı azaldı, anbarlarda mal, material ehtiyatları ya tükəndi, ya da qiymətdən düşdü;
- bəzi iş yerləri ya bağlandı, ya da fəaliyyətini qismən dayandırdı;
- satış azaldı, bu da gəlirlərə təsir etdi;
- maliyyələşmə mənbələri (dövlət dəstəyini nəzərə almasaq) zəiflədi və s.

Bütün bu tədbirlərin MHBS qaydalarına əsasən hazırlanan maliyyə hesabatlarına göstərdiyi təsirlərə baxaq:

Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipi

Maliyyə hesabatları mühasibat uçotu subyektinin fəaliyyətinin davam etməsi və yaxın gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirəcəyi ehtimalına əsaslanaraq hazırlanır. Mühasibat uçotu subyektinin fəaliyyət fasiləsizliyi konsepsiyası mühasibat uçotu subyektinin fəaliyyətinin davam edəcəyini və onun fəaliyyətinin dayandırılması və ya fəaliyyətinin həcmünün əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması (ixtisas salınması) zərurətinin və ya niyyətinin olmadığını nəzərdə tutur [2].

Pandemiya dövründə əksər müəssisələr fəaliyyətlərini ya qeyri-müəyyən şərtlər altında davam etdirdi, ya da davamlı olaraq fəaliyyətlərini davam etdirə bilmələrinə tam əmin olmadılar. Bu halda maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipi əsas tutulur.

Əgər müəssisə maliyyə hesabatlarını fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipi əsasında hazırlayırsa və fəaliyyətini davam etdirmək niyyətindədirsə, o zaman rəhbərlik müəssisənin gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini şübhə altına alacaq hadisə və ya şərtlərlə əlaqədar əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliklərdən xəbərdardırsa, bu qeyri-müəyyənliklər açıqlanmalıdır. Əgər maliyyə hesabatları müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi əsasında tərtib edilmirsə, bu fakt, eləcə də onun səbəbi və maliyyə hesabatlarının tərtib olunduğu əsas açıqlanmalıdır [3].

Yəni pandemiya dövründə müəssisələr maliyyə hesabatlarını hazırlayan zaman aşağıdakı məqamlara diqqət etməli idi:

- şirkət maliyyə cəhətdən sabitdirmi?
- aktivlərimiz nə qədər likviddir?
- şirkətimiz növbəti 12 ayda və ya daha çox fəaliyyət göstərə bilərmə?
- biznesimiz üçün alternativ maliyyə mənbələri tapa biləcəyikmi?

Bu dəyərləndirməni apardıqdan sonra müəssisə qərar verməlidir: fəaliyyət sonrakı 12 ayda tam davam edəcək, ya yox. Əks halda isə hesabatlar “Satış üçün saxlanılmış uzunmüddətli aktivlər və dayandırılmış əməliyyatlar” adlı 5 №-li MUBS-a əsasən hesabatlar təqdim olunmalı idi.

“Aktivlərin qiymətdən düşməsi” (36 №-li MUBS)

Əgər fəaliyyətin dayandırılması ehtimalı varsa, deməli şirkətin aktivlərinin dəyərdən düşməsi də gözləniləndir. “Aktivlərin qiymətdən düşməsi” adlı 36 №-li MUBS-a görə Qiymətdən düşmədə itki aktivin və ya nağd yaradan vahidin balans dəyərinin onun bərpa edilə bilən dəyərini aşan məbləğidir [4].

Bu standart “Əsas vəsaitlər” adlı 16 №-li MUBS, “İnvestisiya mülkiyyəti” adlı 40 №-li MUBS, “Qeyri-maddi aktivlər, qudvil, yenidən qiymətləndirilmiş aktivlər, ilkin dəyəri ilə uçota alınan törəmə müəssisələr, asılı müəssisələr və birləşmiş müəssisələr” adlı 38 №-li MUBS-u əhatə edir.

Əgər fəaliyyətin dayandırılması, restrukturizasiya və ya bağlanması halı varsa, o zaman şirkətin mövcud müqavilələrinin statusuna baxmaq lazımdır, çünki bəzi müqavilələr artıq ağır şərtli müqavilələr hesab olunacaqdır. Ona görə də bu zaman “Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər” adlı 37 №-li MUBS-un şərtinə əsasən ehtiyat yaradılmalıdır.

“Ehtiyatlar” adlı 2 №-li MUBS-a görə mal-material ehtiyatlarına əsasən ehtiyatlar mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə qiymətləndirilməlidir: ilkin dəyər və ya mümkün xalis satış dəyəri [5].

“Ehtiyatlar” adlı 2 №-li MUBS-u tətbiq etməkdə məqsəd odur ki, müəssisələrin bağlanması məsələsi müzakirə mövzudursa, o zaman müəssisədə mövcud olan mal-material ehtiyatları da satışa çıxarılacaq. Bu zaman həmin malların satış dəyəri istifadə müddətinin bitməsi ilə kəskin şəkildə aşağı düşə bilər.

Dövlətdən alınmış subsidiyalar varsa, fəaliyyətin dayandırılması halında həmin subsidiyaların dövlətə geri qaytarılması məsələsinə də baxılmalıdır.

Maliyyə aktivlərindən gözlənilən kredit itkisi

Əgər şirkətin fəaliyyətinə zərər verməsə belə onun müştərilərinə zərər vura bilər, bu, debitor borclarının yığılmasında çətinliyə səbəb olar. Bu halda şirkətin gözlənilən kredit itkisi pandemiya əvvəl proqnozlaşdırılan ilkin dəyərə nisbətən kəskin dəyişə bilər.

“Maliyyə alətləri” adlı 2 №-li MUBS qeyd edir ki, gözlənilən kredit itkiləri bir sıra mümkün nəticələrin qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən edilmiş qərəzsiz və ehtimalla ölçülən məbləği əks etdirir.

Ona görə də şirkət hesabat tarixində mövcud olan keçmiş hadisələr, cari və proqnozlaşdırılan gələcək iqtisadi şərtlər haqqında əsaslandırılmış məlumatlara malik olmalıdır.

“Hesabat dövründən sonrakı hadisələr” (10 №-li MUBS)

Pandemiya dövründə hazırlanan maliyyə hesabatlarında “Hesabat dövründən sonrakı hadisələr” adlı 10 №-li MUBS-un şərtləri də nəzərdən keçirilməli idi. Şirkətlərin fəaliyyətinə birbaşa və dolayısı ilə təsir edən virusun özü deyil, onunla mübarizə üsulları idi. BMHS 10-un müddəalarına görə pandemiya ilə bağlı vəziyyət düzəliş deyil, əhəmiyyətli hadisədir. Bu o deməkdir ki, şirkətlər hesabatı təqdim edərkən ən azı qeydlərdə bunu əks etdirməli idilər. Bu standartın tələbi ilə şirkət aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir:

- hesabat dövründən sonra baş vermiş mühüm hadisələri müəyyən etmək;
- düzəliş edilməsini nəzərdə tutan hesabat dövründən sonrakı hadisələri və düzəliş edilməsini nəzərdə tutmayan hesabat dövründən sonrakı hadisələri müəyyən etmək;
- düzəliş edən hadisələri hesabatlarda əks etdirmək və ya düzəliş olunmayan hadisələri maliyyə hesabatlarına əlavələrdə açıqlamaq.

“Əsas vəsaitlər” (16 №-li MUBS)

“Əsas vəsaitlər” adlı 16 №-li MUBS-un şərtinə görə torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin amortizasiyası bu obyekt istifadəyə yararlı olduqda, daha doğrusu, idarəetmə tərəfindən nəzərdə tutulan təyinatı üzrə istismar üçün lazım olan ərazidə və vəziyyətdə olduqda başlanır [6].

Pandemiya dövründə müəssisələrin fəaliyyəti dayandırıldıqda şirkət gəlir əldə etməsə də onun əsas vəsaitləri olduğu kimi qaldı. Amma gəlir əldə edilməsə də amortizasiya hesablanmalı olur. Nəticədə şirkət gəlir əldə etməsə belə, xərci amortizasiya ayırmaları şəklində maliyyə nəticələrində yer aldı. Belə bir sual yaranır ki, aktivlərdən istifadə olunmadığı üçün onların amortizasiya xərclərinin hesablanması dayandırılmalı idi?

Xeyr, çünki aktiv, fəaliyyətsiz olduğu zaman 16 №-li MUBS amortizasiyanın kəsilməsini qadağan edir (bax: MUBS 16:55).

Amortizasiyanın hesablanması aktivin istifadə üçün hazır olduğu andan başlanmalı və yalnız onun tanınmasının dayandırıldığı və ya tam amortizasiya olduğu təqdirdə dayandırılmalıdır. Aktivdən faktiki istifadə edilməməsi fakti əhəmiyyət daşımır, əsas məsələ onun lazım olan anda istifadəyə yararlı olmasıdır.

Bəzi tip aktivlərdə bu cür situasiyalarda amortizasiya hesablanmasına fərqli yanaşma ola bilər. Bəzi aktivlərə isə istehsal vahidi metodu ilə hesablama tətbiq etmək olar. İstehsal vahidi metodu aktivin istehsal gücü və ya ehtimal olunan istifadəsinə əsaslanan ayırmalar ilə nəticələnir.

Aktivin faydalı istifadə müddətini nəzərdən keçirməkdə fayda var, çünki “Aktivin faydalı istifadə müddəti” adlı 16 №-li MUBS ildə onu minimum 1 dəfə nəzərdən keçirməyi tələb edir. Pandemiya olub-olmamasından asılı olmayaraq elə aktivlər var ki, məsələn kompüter, istifadə edilmədikdə faydalı istifadə müddəti uzanmır. Amma ofis mebelinin faydalı istifadə müddətini artırmaq olar və bu hər ilə düşən amortizasiya xərcini azaldır.

Ümumiyyətlə, amortizasiya metodunu dəyişməməkdə də fayda var. Çünki biz amortizasiya metodunu dəyişdikdə pandemiya sonrası təkrarən əvvəlki metodu seçə bilməyəcəyik.

Şirkətlər bu aktiv xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsini artırmaq və ya azaltmaqla amortizasiya xərclərini və buna görə də xalis gəlirləri manipulyasiya edə bilər.

Daha uzun istifadə müddəti illik xərcləri azaldır və xalis gəliri artırır, daha qısa müddət isə əksinə təsir göstərir.

Daha yüksək qalıq dəyər təxmini amortizasiyanı azaldacaq və xalis gəliri artıracaq, aşağı təxmin isə amortizasiyanı artıracaq və xalis gəliri azaldacaq.

Şirkətlərdən amortizasiya dövrləri haqqında məlumatın açıqlanması tələb olunsada, bu cür açıqlamalar çox vaxt xüsusi aktivləri deyil, aktivlərin diapazon və qruplarını əhatə edir.

Nəticə

Pandemiya dövründə şirkətlərin illik auditini həyata keçirən auditorlar üçün də müəyyən çətinliklər yaranmışdır. Pandemiyanın istər mühasibat uçotunun aparılmasına, istərsə də kənar auditin aparılmasına yaratdığı maneə nə qədər yüksək olsa da, virus böhranından sonra bütün əməliyyatlar diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. MHBS-nin tələblərinə əsasən hazırlanan hesabatlar etibarlı, münasib, müqayisə oluna bilən və anlaşılan məlumatları özündə əks etdirməlidir. Kənar auditorlar da pandemiya dövründə məlumatların əldə edilməsində yaranan boşluqları nəzərə alıb yeni hesabat dövründə məlumatları bir daha nəzərdən keçirməlidirlər. Çünki bəzi şirkətlər pandemiya dövründə apardıqları uçot əməliyyatlarında saxtakarlıqlara əl atmış ola bilər.

Bütün bunları nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mühasib və auditorlar qeyri-müəyyən şəraitlərdə öz funksiyalarını layiqincə yerinə yetirmələri üçün peşəkarlıqlarını artırmalıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. URL: https://audit.gov.az/Upload/Files/2019/M%C9%99qal%C9%99_Pandemiya_AZE_op.pdf
2. URL: <https://e-qanun.az/framework/34909>
3. URL: https://drive.google.com/file/d/1dj8r33yslriTMyP7-qkp_UYFE2XeJBEE/view
4. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Y6ygD6m0hd93fKLmmjMIEN-MGE7JnB8/view>
5. URL: https://drive.google.com/file/d/1QZof4Qf2OrVEGX-BCU1-ekHXqpCKF_I/view
6. URL: <https://drive.google.com/file/d/1gwm28yrFzLnpRAwEQEl620IsJE7cIZTE/view>

Влияние пандемии на отчетность по МСФО

Афсана Гулиева

В статье рассматриваются ограничительные меры, принятые руководством многих стран в связи с пандемией коронавируса, влияющие на деятельность всех предприятий и их финансовую отчетность, и их негативное влияние на бизнес. Автор также анализирует влияние всех этих мер на финансовую отчетность, подготовленную в соответствии с правилами МСФО.

Ключевые слова: пандемия, экономика Азербайджана, финансовая отчетность, ограничительные меры, финансовые активы, расчет амортизации

Impact of the pandemic on IFRS-based reports

Afsana Guliyeva

The article discusses the restrictive measures taken by the leadership of many countries in connection with the coronavirus pandemic, affecting the activities of all enterprises and their financial statements, and their negative impact on business. The author also analyzes the impact of all these measures on financial statements prepared in accordance with IFRS rules.

Keywords: pandemic, Azerbaijani economy, financial statements, restrictive measures, financial assets, depreciation calculation

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 29.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 25.05.2022

**ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В ФОРМАТЕ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ:
ОПЫТ 30-ЛЕТИЯ И ВЗГЛЯД НА БУДУЩЕЕ РАЗВИТИЕ**

*(Информационный материал Секретариата Совета
министров обороны государств-участников СНГ)*

Началом целенаправленного взаимодействия стран Содружества в военной сфере являлось Решение Совета глав государств СНГ от 14 февраля 1992 года о создании Совета министров обороны государств-участников СНГ, как высшего коллегиального органа Совета глав государств СНГ по вопросам военной политики и военного строительства.

Азербайджанская Республика присоединилась к Содружеству Независимых Государств 24 сентября 1993 года и фактически с первых шагов своей деятельности в Совете министров обороны государств-участников СНГ (далее – Совет министров обороны, СМО СНГ) стала активно участвовать в его работе, внося весомый вклад в развитие многостороннего военного сотрудничества на основе своих национальных приоритетов.

Благодаря особому вниманию Президента Азербайджанской Республики Алиева Ильхама Гейдар оглу успешно развивается международное военное партнерство.

Министр обороны Азербайджанской Республики генерал-полковник Гасанов Закир Аскер оглу, являясь членом Совета министров обороны, принимает активное участие в его деятельности, акцентируя внимание на важнейшие вопросы по обеспечению региональной безопасности и стабильному развитию Содружества, прежде всего в кавказском регионе.

У Министерства обороны Азербайджанской Республики сложились тесные конструктивные отношения с Секретариатом Совета министров обороны государств – участником СНГ, обеспечивающие деятельность СМО СНГ и осуществляющие планирование и координацию всего военного сотрудничества стран в формате Содружества.

На территории Азербайджанской Республики неоднократно были организованы совместные мероприятия различного уровня и направленности.

Например, 30 октября 2019 года в Баку было проведено заседание Совета министров обороны государств-участников СНГ. На заседании приняли участие главы оборонных ведомств Республики Беларусь, Республики Казахстан, Киргизской Республики, Российской Федерации, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан, которыми был принят ряд важнейших документов.

Министерство Обороны Азербайджанской Республики на сегодняшний день выступает за развитие широких связей в военной сфере, направленных на обеспечение добрососедских отношений и взаимопониманию между странами, совершенствование военнопрофессиональной выучки военнослужащих на основе внедрения современных приемлемых форм международного взаимодействия.

В этой связи Министерство Обороны Азербайджанской Республики поддерживает проведение комплекс мероприятий военно-профессиональной подготовки военнослужащих, организуемых в форме Армейских международных игр (далее – «АрМИ»).

Военнослужащие Национальной Армии принимают участие в Армейских международных играх с самого начала их организации, при этом постоянно улучшая свои достижения. Представители Азербайджанской Армии по сегодняшний день участвовали в конкурсах таких как «Мастера артиллерийского огня», «Снайперский рубеж», «Военно-медицинская эстафета», «Полевая кухня», «Танковый биатлон» и «Кубок моря». По итогам «АрМИ-2021» Азербайджанская Республика среди участвующих 42 стран стала одной из сильнейших команд. Особо следует выделить успех азербайджанских танкистов, которые стабильно входят в пятерку лучших в Танковом биатлоне.

С 2015 года Министерство Обороны Азербайджанской Республики выступает организатором одного из самых сложных и уникальных конкурсов «АрМИ» – «Кубок моря», который проходит в акватории Каспийского моря. В упорной борьбе команда азербайджанских военно-морских сил неоднократно становилась его победителем.

Министерство Обороны Азербайджанской Республики развивает международное военное сотрудничество по вопросам военного образования и подготовки кадров, осуществляемое на многосторонней и двусторонней основе, активно поддерживает своим участием развитие комплекса международных мероприятий, направленных на стимулирование образовательной деятельности слушателей и курсантов, обучающихся других категорий, а также профессорско-преподавательского состава.

Прежде всего, это организуемые с 2014 года международные образовательные олимпиады среди курсантов высших военно-учебных заведений государств по различным учебным дисциплинам.

Впервые в 2016 году приняв участие в Международной олимпиаде, команда курсантов Азербайджанской Армии показала не только высокий уровень знаний, но и командный дух, умение справляться с задачами любого уровня сложности, что в итоге вошла в четверку лучших 54 команд из 9 государств Содружества.

Международному жюри и участникам соревнований особенно запомнилось выступление национальной команды курсантов Азербайджанской Армии из числа военнослужащих, обучающихся в Военно-воздушной академии имени профессора Н.Е.Жуковского и Ю.А.Гагарина (г. Воронеж).

За оригинальность мышления при выполнении конкурсных заданий, глубокие знания военной истории, в том числе Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) курсанты Тагизаде Таги Вагиф оглу и Фатуллаев Расим Бахрам оглу были награждены дипломами и специальными призами организаторов олимпиады.

В 2021 году на VI Международной олимпиаде в наиболее сложном состязании по информатике, одним из лучших стал представитель Азербайджанской Армии – курсант Ахмедзаде Камран, обучающийся в Военной академии связи Министерства обороны Российской Федерации (г. Санкт-Петербург).

Одним из приоритетов взаимодействия стран Содружества в военной сфере выступает военно-гуманитарное сотрудничество.

На качественно новый уровень поднята система военно-патриотических, спортивных и культурно-массовых мероприятий. В вооруженных силах государств высокую популярность приобретают активные (зрелищные) формы. Среди них можно отметить Международный конкурс творческих коллективов «Виват, Победа!», Фестиваль «Содружество-КВН», и военно-спортивные игры.

На Международном конкурсе «Виват, Победа!» профессиональному жюри и зрителям полюбились выступления талантливых азербайджанских артистов в погонах – старшего прапорщика Гадимова Кянаана Акиф оглу, прапорщика Асадовой Сабины Чингизовны (Отдельный показательный военный оркестр), прапорщика Гасымовой Гюнай Огтай кызы, служащего Агаева Мятляба Зейнал оглу (Ансамбль песни и пляски).

В целом, широкое взаимодействие стран в области военного образования и науки, истории и культуры, спорта и медицины, способствует развитию тесных взаимосвязей между различными категориями военнослужащих, ветеранами и допризывной молодежью, сохранению общих воинских традиций и духовнонравственных ориентиров.

Благодаря усилиям Совета министров обороны, одним из приоритетов военного сотрудничества государств СНГ стало стремление за сбережение устоявшихся и утверждение новых традиций, пропаганды общих ценностных ориентиров дружественных народов и армий стран Содружества. Прежде всего, это сохранение памяти о Великой Отечественной войне (1941 – 1945 гг.) и нашей доблестной общей Победе.

В Азербайджанской Республике с особым уважением относятся к ветеранам войны и труда, бережно хранят память о вкладе Республики и ее жителей в общую Победу над врагом.

Из Азербайджана на фронт отправились свыше 600 тысяч человек, более половины из них пали в бою и сражении за свободу и независимость СССР. Особый вклад в победу внесли бакинские нефтяники, героический подвиг, которых навеки вписан в летопись победы советского народа в Великой Отечественной войне.

Участие военнослужащих Вооруженных Сил Азербайджанской Республики в международных мероприятиях, в том числе в военных парадах на Красной Площади в Москве, посвященные Победе в Великой Отечественной войне, подчеркивает весомую роль Азербайджанского народа в достижении общей Победы и сохранение исторической преемственности среди поколений народов-Победителей.

Значимым достижением современного этапа военного сотрудничества в формате СНГ выступает развитие не только официальных, но и неформальных отношений, стремление к сохранению общих духовно-нравственных ориентиров. Характерной чертой проводимых мероприятий стала атмосфера открытости, взаимопонимания и доверия. Во многом это заслуга самого Совета министров обороны государств-участников СНГ, где руководители военных ведомств стран подают пример подчиненным в результативности своей деятельности и умении выстраивать доверительные отношения при решении даже наиболее сложных проблем.

Министерство Обороны Азербайджанской Республики в рамках деятельности Совета министров обороны совместно с другими странами осуществляет поиск и развитие новых областей и приоритетных направлений военного сотрудничества в формате СНГ.

Осенью 2022 года в Баку запланировано проведение заседания Комитета начальников генеральных штабов вооруженных сил государств-участников СНГ. Начальники генеральных штабов вооруженных сил государств обсудят складывающуюся в регионах государств-участников СНГ и вдоль их границ непростую военно-политическую обстановку, а также меры по нейтрализации современных вызовов и угроз, укреплению военной безопасности стран Содружества.

В целом, подводя итоги 30-летнего опыта военного сотрудничества государств-участников СНГ, следует отметить, что оно заняло свою нишу в многоформатной структуре международных отношений стран Содружества, стало неотъемлемой частью и важным фактором обеспечения безопасного развития Содружества Независимых Государств.

Юрий Дашкин,

Секретарь Совета Министров Обороны
государств-участников СНГ, генерал-майор

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr elektron variantda üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT indekslər göstərməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (adı və soyadı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər), müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı (telefon nömrələri) verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) və 5 – 6 sözdən ibarət açar sözlər göstərməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıqları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6 – 10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməyəndən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı”ndan sonra məqalənin və müəllifin adı, xülasə və açar sözlər (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra ixtisas redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalə dərc edilmədikdə jurnalın redaksiyası müəllif(lər)ə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены в электронном варианте на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12, междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК. В начале статьи должны быть указаны название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание и воинское звание для военнослужащих), место работы, адрес электронный почты (телефонные номера). Далее должны быть приведены краткая аннотация (не более 100 слов) и ключевые слова (состоящих из 5 – 6 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6 – 10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страниц со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводиться краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

При составлении библиографического описания должны соблюдаться требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, полное имя автора(ов) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Поступившие в редакцию статьи после анонимного рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала уведомит об этом автора(ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author(s), (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions where the authors work for, authors' e-mail account and phone numbers must be given at the beginning of the article. After this information, abstract (no more than 100 words) and keywords consisting of 5–6 words in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific novelty of the study, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, scientific innovation of the study, importance of application, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list. While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

After the list of the references, the names of article and author, the abstract and keywords of the article are to be designed in two more languages besides the language, the article is written are to be written.

Having received by the editorial department the papers will be recommended for publication by the speciality editor or one of the members of the editorial board after anonymous reviews (2 positive).

In case the paper is not published the editorial department will send a letter indicating why the paper was rejected.

Çapa imzalanıb 30.01.2023. Ofset çap üsulu.
Formatı 60/84 ¼. Fiziki ç.v.10. Sifariş 762.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144,
“Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi

